

'DRIESTUCKX HEERSZUGTIGE CONINGINNEN'

Vrouwelijk leiderschap in vroegmodern islamitisch Zuidoost-Azië, 1584-1751

M.J. (Hanna) te Velde

Scriptie research master History: Colonial and Global History
Universiteit Leiden
Begeleider: dr. L.P.J. Bes
Tweede lezer: dr. A.F. Schrikker
Inleverdatum: 4-5-2020

Inhoudsopgave

Inleiding	2
<i>Historiografie</i>	4
<i>Debat</i>	5
<i>Relevantie</i>	8
<i>Terminologie</i>	9
<i>Methode</i>	9
<i>Bronnenmateriaal</i>	12
Hoofdstuk 1: Patani	15
<i>Matrifocaliteit</i>	18
<i>Handel</i>	20
<i>Religie</i>	21
<i>Deelconclusie</i>	24
Hoofdstuk 2: Jambi	25
<i>Matrifocaliteit</i>	29
<i>Handel</i>	31
<i>Religie</i>	33
<i>Deelconclusie</i>	35
Hoofdstuk 3: Bantam	37
<i>Matrifocaliteit</i>	40
<i>Handel</i>	42
<i>Religie</i>	43
<i>Deelconclusie</i>	44
Conclusie	46
Bibliografie	49
Bijlage 1: de zes delen van de <i>Hikayat Patani</i>	53

Citaat in titel afkomstig uit archiefstuk over Patani: Nationaal Archief, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1403, fl. 303.
Afbeelding op titelpagina: kaart van Java, Sumatra, Borneo en Maleisië, A. d'Winter, 'De eilanden van Sunda. Waar onder zyn Sumatra, Java, Borneo, enz...', in: A.P. de la Croix, *Algemeene wereldbeschryving: nae de rechte verdeling der landschappen* (Amsterdam 1705), blz. 156.

Inleiding

Er wordt regelmatig gedacht dat de islam niet toestaat dat vrouwen actief zijn in de politiek. Dat is het domein van mannen, terwijl vrouwen toebehoren tot het privé-domein: het gezin en het huis. Toen in november 1988 Benazir Bhutto als vrouwelijke president werd gekozen in het overwegend islamitische Pakistan, sloeg de oppositie dan ook alarm: ‘Never – horrors! – has a Muslim state been governed by a woman!’¹ Een vrouw aan de macht werd gezien als onnatuurlijk en niet gewenst. Terwijl de aanname dat islamitische staten nog nooit door vrouwen zouden zijn geregeerd tot in Nederland door de media werd overgenomen², zagen Nederlanders in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) vier eeuwen eerder een tegenovergesteld beeld in islamitische koninkrijken in Zuidoost-Azië. De VOC richtte een handelsnetwerk op in de Aziatische regio en stelde daartoe contracten op met Aziatische vorsten. Deze vorsten waren echter niet altijd mannen; er zaten ook vrouwen op de troon.

In de vroegmoderne tijd bestond er in Zuidoost-Azië een relatief grote hoeveelheid islamitische vrouwelijke heersers.³ In Patani, een sultanaat in het meest zuidelijke puntje van het huidige Thailand, was bijvoorbeeld met korte onderbrekingen een reeks vrouwen aan de macht van 1584 tot 1718. Deze koninginnen waren vernoemd naar verschillende kleuren. Raja Ijau, de ‘groene koningin’, regeerde van 1584 tot 1616. Verschillende Europese bezoekers waren onder de indruk van haar, zoals een Engelse bezoeker in 1612: ‘[she was] tall of person and full of majestie, having in all the Indies not seene many lyke unto hir’.⁴ Een ander voorbeeld komt uit het einde van de zeventiende eeuw uit Jambi, in het zuidoosten van Sumatra. De koning daar had drie vrouwen. Dit driemanschap was zeer machtig en heerste in feite over het gebied. Ze onderhandelden bijvoorbeeld met de VOC over de verkoop van

¹ Fatima Mernissi, *The forgotten queens of Islam* (Cambridge 1993), 1.

² ‘Een benoeming van Benazir Bhutto tot premier – de eerste vrouwelijke regeringsleider van een islamitisch land – zou om te beginnen al een ongekende opsteker zijn voor de vrouwen in Pakistan.’ in: ‘PPP veruit grootste partij in Pakistan na verkiezingen. Bhutto zal moeten omzien naar coalitiepartners’. “De Volkskrant”. 's-Hertogenbosch, 18-11-1988. Geraadpleegd op Delpher op 08-08-2019, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010856470:mpeg21:a0140>; zie ook: "BUITENLAND Kan een vrouw wel een islamitisch volk leiden?". "Het Parool". Amsterdam, 17-11-1988. Geraadpleegd op Delpher op 08-08-2019, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010832919:mpeg21:a0187>

³ Sher Banu A.L. Khan, *Sovereign women in a Muslim kingdom: the sultanahs of Aceh, 1641-1699* (Singapore 2017), 10-11.

⁴ W.H. Moreland (red.), *Peter Floris, his voyage to the East Indies in the Globe 1611-1615: the contemporary translation of his journal* (Surrey 2010), 62; Stefan Amirell, ‘The blessings and perils of female rule: new perspectives on the reigning queens of Patani, c. 1584-1718’, *Journal of Southeast Asian Studies* 42:2 (2011), 303-323, aldaar 309-310.

peper.⁵ Vijftig jaar later kwam er in Bantam op Java, ten oosten van Sumatra, ook een vrouw aan de macht. Deze Ratu Sharifa Fatima was eerst getrouwd met de sultan, maar kreeg in de jaren veertig van de achttiende eeuw de VOC zo ver dat haar man werd verbannen. Op deze manier kon zij in van 1748 tot 1750 regeren als regentes.⁶

Afbeelding 1: Patani, Jambi en Bantam op een uitsnede van een hedendaagse staatkundige kaart van Zuidoost-Azië⁷

⁵ Barbara W. Andaya, *To live as brothers: southeast Sumatra in the seventeenth and eighteenth centuries* (Honolulu 1993), 103-104.

⁶ Ota Atsushi, *Changes of regime and social dynamics in West Java: society, state and the outer world of Banten, 1750-1830* (Leiden 2006), 59-60.

⁷ Kaart afkomstig van: <https://www.kaartenatlassen.nl/wandkaarten/continentkaarten/kaart-zuidoost-azi%C3%AB-staatkundig-1305>

Deze koninginnen roepen veel vragen op. Hoe konden vrouwen bijvoorbeeld aan de macht komen in islamitische koninkrijken in vroegmodern Zuidoost-Azië, terwijl dat nu door sommige islamitische leiders als abnormaal wordt gezien? Werden koninginnen in Zuidoost-Azië tussen 1600 en 1800 ook op religieuze gronden afgewezen zoals met de Pakistaanse Benazir Bhutto gebeurde in november 1988? Of namen vrouwen wellicht een andere positie in in de samenlevingen van Zuidoost-Azië, waardoor de islam minder invloed had? Welke verklaringen zijn er te vinden voor het feit dat ze soms tientallen jaren konden regeren? Als vrouwelijke leiders normaal waren in vroegmodern Zuidoost-Azië, wat waren dan de redenen dat koninginnen op een gegeven moment moesten aftreden? Dit onderzoek hoopt antwoorden te vinden op deze vragen.

Historiografie

Er bestaat een lange traditie van *queenship studies*, waarbij de levensloop van koninginnen wordt bestudeerd. Recent is er ook aandacht voor andere gebieden, zoals patronage, het huishouden van koninginnen, hun representatie in de media en diplomatieke activiteiten. Wat opvalt, is dat de meeste historici alleen Europese koninginnen in de vroegmoderne tijd bestuderen. Over Elizabeth I van Engeland (1533-1603) en Maria Theresia van Oostenrijk (1717-1780) is bijvoorbeeld veel bekend. Andere religieuze en culturele contexten komen beperkt aan bod.⁸

Studies over koninginnen in de islamitische en/of Zuidoost-Aziatische context zijn vooral in de afgelopen tien jaar gedaan, hoewel de eerste uit het eind van de jaren tachtig stamt. Dit eerste onderzoek werd gedaan door de Marokkaanse sociologe Fatima Mernissi. Zij weerlegde het standpunt dat islamitische koninginnen nooit macht hadden gehad in het verleden.⁹ De koninginnen die zij noemde, kwamen echter allemaal uit het Midden-Oosten. Meer recent onderzoek over machtige vrouwen in Zuidoost-Azië gaat onder andere over Atjeh, Timor en Cambodja.¹⁰ In deze studies wordt vaak een benadering gebruikt die draait om één koninkrijk of één koninklijke familie. Het onderzoek over het sultanaat Atjeh door Sher Banu Khan concentreert zich bijvoorbeeld op één koninklijke dynastie die uit

⁸ Elena Woodacre, 'Introduction: placing queenship in a global context', in: Elena Woodacre (red.), *A companion to global queenship* (Leeds 2018), 1-13, aldaar: 1-2.

⁹ Mernissi, *The forgotten queens*.

¹⁰ Douglas Kammen, 'Queens of Timor', *Archipel* 84 (2012), 149-173; Trudy Jacobsen, *Lost goddesses: the denial of female power in Cambodian history* (Kopenhagen 2008); Leonard Y. Andaya, 'A very good-natured but awe-inspiring government': the reign of a successful queen in seventeenth-century Aceh', in: Elsbeth Locher-Scholten en Peter Rietbergen (red.), *Hof en handel: Aziatische vorsten en de VOC 1620-1720* (Leiden 2004), 59-84; Khan, *Sovereign women in a Muslim kingdom*; Anne Walthall, *Servants of the dynasty: palace women in world history* (Berkeley 2008); Amirell, 'The blessings and perils of female rule'.

koninginnen bestond. Khan probeert daarmee te verklaren waarom er relatief veel vrouwelijke heersers waren in islamitisch Zuidoost-Azië. Het probleem hiervan is dat Atjeh in vergelijking met andere hoven strenger was in de islamitische leer, waardoor conclusies getrokken uit bronnenmateriaal van Atjeh niet automatisch representatief zijn voor heel Zuidoost-Azië. In andere studies, zoals *Servants of the Dynasty: Palace Women in World History* van Anne Walthall is er aandacht voor vrouwen ‘achter’ de troon. In literatuur die specifiek over Patani, Jambi en Bantam gaat, worden de koninginnen meestal niet of nauwelijks genoemd.

Wat mist, zijn overkoepelende studies die koninginnen in meerdere islamitische koninkrijken in Zuidoost-Azië vergelijken. Het doel van deze scriptie is om voorbij te gaan aan een dynastieke of nationale benadering. In plaats van een focus op een bepaalde koninklijke dynastie of een specifiek land zal door middel van een vergelijkend onderzoek worden geprobeerd te achterhalen wat de verklaring is voor de grote hoeveelheid koninginnen in vroegmodern islamitisch Zuidoost-Azië.

Debat

Onder historici bestaan tegenstrijdige ideeën over de uitleg van de grote aantallen koninginnen in vroegmodern islamitisch Zuidoost-Azië. Er zijn grofweg drie stromingen te onderscheiden, die zich respectievelijk focussen op een matrifocale samenleving, handel en religie.

De eerste stroming wijt vrouwelijke leiders in vroegmodern Zuidoost-Azië aan het matrifocale karakter van de meeste samenlevingen in de regio. Het begrip matrifocaal komt van de antropoloog Nancy Tanner en wordt ook gebruikt door Barbara Watson Andaya. Matrifocaal betekent dat vrouwen een hoge status hadden en vaak autonoom konden handelen. In de samenleving hadden ze een centrale, geaccepteerde rol, waren de verhoudingen tussen de geslachten relatief gelijk en kon de vrouw redelijk eenvoudig belangrijke rollen spelen in het publieke leven, zoals koningin.¹¹ Dit was het geval in de meeste islamitische staten in vroegmodern Zuidoost-Azië. Barbara Watson Andaya beschrijft dit in haar boek *The Flaming Womb*: ‘vrouwen in Zuidoost-Azië waren in het algemeen gezien minder ondergeschikt aan mannen dan in aangrenzende regio’s, zoals Oost- en Zuid-Azië. Deze relatieve gendergelijkheid was gebaseerd op specifieke vormen van verwantschap,

¹¹ Nancy Tanner, ‘Matrifocality in Indonesia and Africa and Among Black Americans’, in: Michelle Zimbalist Rosaldo & Louise Lamphere (red.), *Woman, Culture, and Society* (Stanford 1974); Barbara W. Andaya, *The flaming womb: repositioning women in early modern Southeast Asia* (Honolulu 2006); Reid, ‘Female roles’, 629-645; Barbara W. Andaya, ‘Studying women and gender in Southeast Asia’, *International Journal of Asian Studies* 4:1 (2007), 113-136.

plaats, huwelijk en de deelname van vrouwen in de economie.’¹² Deze gelijkheid kon na de opkomst van de islam tot op zekere hoogte blijven bestaan, omdat het diepgeworteld was. Historicus Mahmood Kooria laat in zijn onderzoek ook zien dat de islam en een matrifocale samenleving elkaar niet uitsluiten: de regio’s rondom de Indische Oceaan laten juist blijken dat vrouwen niet ondergeschikt waren aan mannen, maar een belangrijke rol speelden in het dagelijks leven.¹³

De aanhangers van de tweede verklaring zijn ervan overtuigd dat er een verband bestaat tussen handel en vrouwelijke heersers. Tussen de vijftiende en de zeventiende eeuw zouden Zuidoost-Aziatische staten die het meest actief waren in de handel, het vaakst vrouwen op de troon hebben gehad. Dit zou komen doordat vrouwen in Zuidoost-Azië van oorsprong een grote rol hadden in de handel, maar ook omdat de aristocratie verwachtte dat vrouwen beter de vrede zouden bewaken, wat een positief effect had op de handel.¹⁴ Anthony Reid is één van de grootste voorstanders van deze theorie. Hij heeft er op gewezen dat vrouwelijke heerschappij in Zuidoost-Azië vaak voorkwam in periodes van handel, welvaart en vrede. De *orang kaya* (de invloedrijke handelsaristocratie) gaven in deze periodes vaker hun goedkeuring aan vrouwelijke heersers, omdat zij verwachtten dat vrouwen beter de vrede zouden bewaken en minder snel dictatoriale leiders zouden worden. Zo konden de *orang kaya* makkelijker besluiten nemen op het gebied van de handel. Vrouwen hadden daarnaast van oorsprong een belangrijke rol in de handel in Zuidoost-Azië.¹⁵ Ze konden bedrijven bezitten, handelden in peper en vele andere goederen, lieten schepen uitrusten, en het kwam zelfs voor dat vrouwen *shahbandar* (havenmeester) konden worden.¹⁶

Historici van de derde stroming (onder andere Anthony Milner en Peter Riddell) beweren dat de grote hoeveelheid vrouwelijke heersers in Zuidoost-Azië veroorzaakt wordt door pre-islamitische ideeën en gebruiken. Hierdoor had de islam – die vaak principieel tegen vrouwelijk leiderschap is – minder invloed.¹⁷ De expansie van de grote religies – het

¹² Andaya, *The flaming womb*, 227.

¹³ Zie Kooria’s onderzoeksproject ‘Matriarchal Islam’: <http://matriarchalislam.com/>

¹⁴ Anthony Reid, *Southeast Asia in the age of commerce, 1450-1680. Vol. 1: The lands below the winds* (New Haven 1988); Anthony Reid, ‘Charismatic queens of Southern Asia: surprising precedents for the many recent women rulers in South and Southeast Asia’, *History Today* 53:6 (2003), 30-35; Amirell, ‘The blessings and perils of female rule’.

¹⁵ Reid, *Southeast Asia in the age of commerce vol 1.*, 170-172; Anthony Reid, ‘Trade and state power in 16th and 17th century Southeast Asia’, *Proceedings: Seventh IAHA Conference, Bangkok, 22-26 August 1977* 1 (Bangkok 1979), 391-419, aldaar 408-412.

¹⁶ Anthony Reid, ‘Female roles in pre-colonial Southeast Asia’, *Modern Asian Studies* 22:3 (1988), 629-645, aldaar 634-635.

¹⁷ Barbara W. Andaya & Yoneo Ishii, ‘Religious Developments in Southeast Asia, c. 1500-1800’, in: Nicholas Tarling (red.), *The Cambridge History of Southeast Asia, Volume One: From Early Times to c. 1800* (Cambridge 1992), 508-571, aldaar: 555-557; Mernissi, *The forgotten queens*; A.C. Milner, ‘Islam and the Muslim state’, in:

Theravada boeddhisme, de islam en het christendom – in Zuidoost-Azië zorgde in het algemeen voor een afname van de hoge status van de gemiddelde vrouw, maar dat was niet het geval als het ging om vrouwelijk leiderschap in islamitische koninkrijken.¹⁸ Dat lijkt tegenstrijdig, omdat de islam vaak beschreven wordt als een religie die principieel tegen vrouwen aan de macht is, in zowel de religieuze als de politieke context. Dit beeld is ontstaan door grofweg twee redenen. Ten eerste wordt de rol van vrouwen in de Koran en andere islamitische teksten duidelijk omschreven. De Koran schrijft bijvoorbeeld in soera 4:34 voor dat vrouwen gehoorzaam moeten zijn en dat ze minderwaardig zijn aan mannen.¹⁹ Latere islamitische geschriften uit de middeleeuwen zorgden er in toenemende mate voor dat vrouwen als ongeschikt om te regeren werden gezien. Een hadith over Aisha, de favoriete vrouw van profeet Mohammed, dient bijvoorbeeld als waarschuwing tegen vrouwen in de politiek. Zij nam deel aan de Slag van de Kameel in 656 als enige vrouw en leidde het leger. Daardoor was ze de eerste vrouw die zich het mannelijke recht toe-eigende om te doden en oorlog te voeren. Ze verloor de slag, en heeft sindsdien een controversiële rol in de islam.²⁰ De tweede reden is meer praktisch van aard. De traditie dat vrouwen gescheiden van mannen leven, zorgde ervoor dat vrouwen weinig mogelijkheden hadden om politieke functies te bekleden.²¹ Ze moesten zich bijvoorbeeld bedekken of in aparte ruimtes verblijven. Voor sultanah Safiatuddin van Atjeh had dit onder andere tot gevolg dat bezoekers haar niet konden zien en dat ze vaak tussenpersonen moest gebruiken om contact te hebben met anderen.²²

Ondanks deze redenen was het mogelijk dat in Zuidoost-Azië vele vrouwen aan de macht waren in de vroegmoderne tijd. Waarschijnlijk kwam dat door de invloed van pre-islamitische gebruiken. Voor de opkomst van de islam was het namelijk op veel plaatsen gebruikelijk dat vrouwen een grote rol speelden in de samenleving. Ze konden bijvoorbeeld relatief eenvoudig aan de macht komen. Na de verspreiding van de islam in Zuidoost-Azië konden vrouwen nog steeds hoge functies krijgen, omdat de politieke kant van de islam sterk werd beïnvloed door pre-islamitische machtsstructuren. Politieke leiders bleven bijvoorbeeld

M.B. Hooker (red.), *Islam in Southeast Asia* (Leiden 1983), 29-36; Peter O. Riddell, *Islam and the Malay-Indonesian world: transmission and responses* (Londen 2001).

¹⁸ Watson Andaya & Ishii, 'Religious developments in Southeast Asia', 555-557; Barbara Watson Andaya, 'The changing religious role of women in premodern South East Asia', *South East Asia Research* 2 (1994), 99-116.

¹⁹ 'Mannen zijn de beschermers en onderhouders van vrouwen, omdat Allah de één boven de andere heeft gesteld en omdat zij uitgeven uit hun middelen. Daarom zijn de goede vrouwen vroom en gehoorzaam.' Zie: Soera 4 – An-Nisa – De Vrouwen – النساء, vers 34, geraadpleegd op <https://koran.nl/soera-4-an-nisa-de-vrouwen/>, 28-04-2020.

²⁰ Mernissi, *The forgotten queens*, 66-67.

²¹ Nikkie R. Keddie, 'Women in the Middle East since the rise of Islam', in: Bonnie E. Smith (red.), *Women's history in global perspective* (Urbana 2005), 71-75.

²² Khan, *Sovereign women in a Muslim kingdom*, 15.

lokale, niet-islamitische titels dragen.²³ Ook bleef men het normaal vinden dat vrouwen macht konden uitoefenen. Pas aan het einde van de vroegmoderne tijd, toen de contacten met de rest van de islamitische wereld sterker werden, nam de weerstand tegen vrouwelijk leiderschap toe.

De bovenstaande theorieën over de matrifocale samenleving, handel en religie worden door verschillende historici aangedragen als verklaringen voor het bestaan van islamitische koninginnen in Zuidoost-Azië. Zijn deze drie stromingen echter zo duidelijk aan te wijzen? Hangen ze niet alle drie met elkaar samen? Kan de grote hoeveelheid koninginnen in de regio bijvoorbeeld niet worden verklaard vanuit een diepgewortelde traditie waarin vrouwen een sterke en belangrijke rol hadden in de samenleving? Wellicht zijn de religieuze en sociaaleconomische kenmerken van islamitische koninkrijken met een vrouwelijke leider juist typerend voor matrifocale samenlevingen.

In deze scriptie hoop ik enerzijds een bijdrage te leveren aan het debat over de verklaring voor de islamitische koninginnen. Anderzijds hoop ik de zin van de drie gescheiden historiografische stromingen aan de kaak te stellen: zijn de theorieën over de matrifocale samenleving, religie en handel nuttig, of zijn het artificiële concepten die over de historische werkelijkheid heen zijn gelegd?

Relevantie

Meer onderzoek naar islamitische koninginnen in vroegmodern Zuidoost-Azië is niet alleen van nut voor een opheldering van het debat over de grote aantallen koninginnen en voor de bruikbaarheid van theorieën, maar dient ook andere doelen. Ten eerste is er relatief weinig geschreven over koninginnen in niet-Europese contexten. Dit onderzoek concentreert zich op drie verschillende Aziatische hoven in een poging het evenwicht te herstellen. Ten tweede is het belangrijk om te laten zien dat islamitische koninginnen in het verleden geaccepteerd waren, omdat er in het heden weinig vertrouwen bestaat in de kwaliteiten van vrouwelijke leiders, zoals het voorbeeld uit Pakistan in het einde van de jaren tachtig doet blijken. Ten derde kan dit onderzoek ook meer informatie opleveren over de positie van vrouwen in vroegmodern Zuidoost-Azië.

²³ Milner, 'Islam and the Muslim state', 29-36.

Terminologie

Het gebruik van de term koningin in een Aziatische context is potentieel problematisch, want het is een westers begrip. Het gebruik van zulke termen in niet-westerse culturen kan ervoor zorgen dat bepaalde westerse aannames over bijvoorbeeld macht en opvolgingsmechanismen automatisch worden overgenomen zonder kritisch na te denken, terwijl de praktijk in Zuidoost-Azië volledig anders kan zijn. Daarom moet het begrip ‘koningin’ niet worden opgevat in de westerse betekenis, maar als de meest belangrijke vrouw in de politieke en sociale context van het koninkrijk. Bovendien is het essentieel dat ze deel uitmaakt van de heersende dynastie, of dat nu door huwelijk of door familiebanden komt.²⁴

De term koningin bevat verschillende typen koninginnen. Omdat het belangrijk is om te weten welke rol een koningin heeft, worden er in deze scriptie vier toevoegingen gebruikt; regerend koningin, koningin regentes, douairière en koningin-gemalin (*queen regnant, queen regent, queen dowager & queen consort*). Deze termen laten zien welke rol de koningin heeft en op welke manier ze aan de macht is gekomen.²⁵ Een koningin kan bijvoorbeeld haar loopbaan beginnen als gemalin aan de zijde van de koning. Als haar man sterft terwijl hun troonopvolger nog minderjarig is, wordt ze regentes. Als er geen directe troonopvolger is terwijl haar man sterft, kan ze douairière worden. Een koningin die de macht niet hoeft te delen, is een regerend koningin.

Methode

Om te ontdekken waarom er tussen 1600 en 1800 relatief veel islamitische koninginnen waren in Zuidoost-Azië, wordt er in dit onderzoek naar drie casestudies gekeken: Patani, Jambi en Bantam (zie afbeelding 1 op blz. 3). Er is voor deze hoven gekozen, omdat ze representatief zijn voor de meeste islamitische hoven in Zuidoost-Azië waar in de vroegmoderne tijd vrouwen aan de macht waren. Voordat verder wordt toegelicht waarom deze drie koninkrijken typerend zijn, zal worden aangetoond hoe het aantal koninginnen in Zuidoost-Azië zich verhoudt tot het totale aantal koninginnen in de regio's rondom de Indische Oceaan.

Tussen 1300 en 1800 zijn er aan de Oost-Afrikaanse kust 62 regerende koninginnen gevonden in bronnen, waaronder vrouwelijke leiders in Madagaskar en de Comoren. In het huidige India en de omliggende gebieden was het aantal veel kleiner. Daar zijn maar enkele koninginnen geïdentificeerd. De verhouding van vrouwelijke heersers slaat

²⁴ Woodacre, 'Introduction', 2-3; Stefan Amirell, 'Female rule in the Indian Ocean world (1300-1900)', *Journal of World History* 26:3 (2015), 443-489, aldaar 447.

²⁵ Woodacre, 'Introduction', 3.

duidelijk uit in het voordeel van maritiem Zuidoost-Azië. Daar waren waarschijnlijk 209 koninginnen aan de macht.²⁶ Deze aantallen zijn minima, omdat de bronnen onevenwichtig verdeeld zijn over de verschillende regio's, net zoals het historisch onderzoek dat is gedaan naar koninginnen. Ook is er in deze telling alleen rekening gehouden met vrouwen die in hun eigen naam macht uitoefenden, dus niet met regentessen. Binnen Zuidoost-Azië bevonden de meeste koninginnen tussen 1300 en 1800 zich in Zuid-Sulawesi: daar waren in die periode 105 koninginnen. Dat hoge aantal werd veroorzaakt door de traditie van de Bugis koninkrijken om de voorkeur te geven aan vrouwelijke opvolging. Andere koninginnen regeerden onder andere in Timor, Pegu, Cambodja, Bali, Borneo, Atjeh, de Filippijnen en op Java.²⁷ Naarmate men dichterbij 1800 komt, zijn er meer koninginnen te vinden in de bronnen. Dat zegt waarschijnlijk weinig over de werkelijke toename van koninginnen en meer over de toename van bronnen door de komst van de Europeanen. De 209 regerend koninginnen in Zuidoost-Azië tussen 1300 en 1800 vormden niet een meerderheid in vergelijking met de mannelijke heersers in die regio. Vaak ging de voorkeur in opvolgingsregels uit naar een man. Desondanks is het hoge aantal regerend koninginnen in Zuidoost-Azië zeer hoog vergeleken met andere regio's – zeker met het Midden-Oosten, waar met een enkele uitzondering uitsluitend mannen aan de macht waren.

Patani, Jambi en Bantam vertonen veel gelijkenissen met islamitische hoven in Zuidoost-Azië waar in de vroegmoderne tijd vrouwen aan de macht waren. Veel islamitische koninkrijken in deze regio waren actief in de overzeese handel. De islam zorgde immers voor veel nieuwe contacten en handelsmogelijkheden.²⁸ Atjeh, in het noorden van Sumatra, speelde bijvoorbeeld een belangrijke rol in de peperhandel. Hierdoor werd het één van de grootste commerciële centra in de zestiende en zeventiende eeuw, een periode waarin onder andere sultanah²⁹ Safiatuddin Syah aan de macht was (1641-1675).³⁰ Een ander gemeenschappelijk kenmerk van de meeste hoven was dat er een gematigde vorm van de islam bestond. Vanaf de dertiende eeuw ontstonden er islamitische gemeenschappen in Zuidoost-Azië, die sterk werden beïnvloed door pre-islamitische gebruiken en door India. Hierdoor ontwikkelde de islam in Zuidoost-Azië zich tot een gematigde variant, want in India bestond er een lange

²⁶ Stefan Amirell, 'Female rule in the Indian Ocean world (1300-1900)', *Journal of World History* 26:3 (2015), 443-489, aldaar 449.

²⁷ Idem, 471-487.

²⁸ Geoffrey C. Gunn, 'Islamic courts and maritime trading ports', in: Geoffrey C. Gunn, *History without borders: the making of an Asian world region (1000-1800)*, 79-102, aldaar 80-81.

²⁹ Een sultanah is het vrouwelijke equivalent van een sultan: een hoge rang binnen de moslimadel die overeen komt met koning of keizer.

³⁰ Kahn, *Sovereign women in a Muslim kingdom*, 1-2.

traditie van aanpassing aan lokale gebruiken. Als voorbeeld van deze assimilatie kunnen de Bugis koninkrijken in het zuiden van Sulawesi genoemd worden. De islam had hier aan het begin van de zeventiende eeuw een opmars gemaakt, maar het bleef mogelijk voor vrouwen om regerend koningin te worden.³¹ Van deze twee kenmerken, een grote mate van handelsactiviteit en een gematigde variant van de islam, was ook sprake in Patani, Jambi en Bantam.

Een andere reden waarom er voor Patani, Jambi en Bantam is gekozen, is dat er over deze drie hoven zowel Europese als lokale bronnen beschikbaar zijn, wat niet van elk koninkrijk in Zuidoost-Azië in dezelfde tijdperiode valt te zeggen. Dat is belangrijk om een zo volledig mogelijk beeld te geven van de geschiedenis van de drie koninkrijken. De Europese en lokale bronnen kunnen elkaar namelijk aanvullen en corrigeren waar nodig. De regeerperiodes van de koninginnen in Patani, Bantam en Jambi bestrijken tezamen het grootste gedeelte van de vroegmoderne tijd. Hierdoor geven de drie casestudies hopelijk een kenmerkend beeld van vrouwelijke heersers in islamitisch Zuidoost-Azië in die tijd.

In ieder hoofdstuk zal één van de drie hoven aan de orde komen. Eerst zal de context van het hof kort geschetst worden. Om erachter te komen waarom vrouwen aan de macht konden komen, zullen vervolgens de drie eerder genoemde theorieën – over de matrifocale samenleving, handel en islam – getoetst worden. Ten eerste wordt onderzocht in welke mate er een matrifocale samenleving was in respectievelijk Patani, Jambi en Bantam. Waren er vaker vrouwelijke heersers aan het hof? Hoe keken de hovelingen naar de koningin? Hoe werden vrouwen in het algemeen behandeld aan het hof en in de samenleving? Ten tweede wordt de vraag gesteld hoe de handel verliep tijdens de regeerperiode van de desbetreffende koningin. Wie bepaalde wat er werd verhandeld? Was dat de koningin, of de hovelingen? Kon de koningin zelf handelen? Hoe verliep het contact tussen het hof en de handelaren? Was de koningin aan de macht gekomen met steun van de handselite? Tot slot is er aandacht voor welke rol de islam speelde tijdens de regeerperiode van de koningin. Hield men zich streng aan de regels of was er ook aandacht voor pre-islamitische tradities? Hoe zagen de westerse handelaren, andere bezoekers en lokale partijen dit?

³¹ Andaya, *The flaming womb*, 84-94, 168.

Bronnenmateriaal

Antwoorden op deze vragen kunnen gevonden worden in twee verschillende typen bronnen. Om te beginnen in lokale bronnen, zoals historische kronieken. Dit soort bronnen geven soms een goed beeld van zaken die in westerse bronnen onderbelicht blijven, zoals hoe men aankeek tegen vrouwelijke heersers. Een belangrijke categorie kronieken in Zuidoost-Azië bestaat uit *hikayats*. Een *hikayat* is een Maleise kroniek, waarin de officiële geschiedenis van belangrijke personen of koninkrijken wordt verteld. Aandacht ligt vaak op het uitleggen van de sociale hiërarchie, de oorsprong van het koninkrijk, de bekering naar de islam en de regels en gebruiken van de samenleving. Op deze manier werd de positie van de huidige machthebber gelegitimeerd in een periode van politieke en sociale achteruitgang.³² Sinds de veertiende eeuw werden kronieken op verschillende plekken geschreven in de Maleise regio van Zuidoost-Azië.

Een voorbeeld van een *hikayat* is de *Hikayat Patani*, die tussen 1690 en 1730 in het zuiden van Thailand werd geschreven en handelde over de politieke context van Patani.³³ Dit soort bronnen moet kritisch gelezen worden in het geval van onderzoek naar vrouwelijke heersers. Vaak werden kronieken namelijk geschreven door (mannelijke) adviseurs en hovelingen. Dit kon tot gevolg hebben dat bepaalde zaken werden verdraaid, omdat de adviseurs en hovelingen de koninginnen bijvoorbeeld met achterdocht bekeken omdat ze het niet eens waren met het beleid of omdat ze een vrouw was. Ook kon het zo zijn dat de mannen niet het risico wilden lopen hun aanstelling kwijt te raken en daarom kwesties rooskleuriger deden voorstellen.³⁴

Ten tweede kan er informatie over de koninginnen gevonden worden in Europese bronnen. Deze groep bronnen bestaat uit twee typen: enerzijds reisverslagen en anderzijds archiefstukken van handelscompagnieën, zoals de VOC. Reisverslagen werden vaak geschreven met het idee ze te publiceren. Hierdoor werd er soms rekening gehouden met een lezerspubliek: wellicht deden spectaculaire verhalen over geheel andere niet-westerse samenlevingen het beter dan objectieve rapporten. VOC-documenten werden niet naar een uitgever gestuurd, maar waren voornamelijk bedoeld voor intern gebruik. Een gevolg hiervan kan zijn dat de bronnen van de VOC soms meer waarheidsgetrouw zijn, omdat het geen nut had voor de VOC om zaken te verdraaien – het was juist belangrijk voor onder andere de

³² Francis R. Bradley, 'Moral order in a time of damnation: the *Hikayat Patani* in historical context', *Journal of Southeast Asian Studies* 40:2 (2009) 267-293, aldaar 270-272; Ismail Hamid, *The Malay Islamic Hikayat* (Kuala Lumpur 1983) 53-77.

³³ A. Teeuw & D.K. Wyatt, *Hikayat Patani: The story of Patani* (Den Haag 1970).

³⁴ Jeroen Duindam, *Dynasties: a global history of power, 1300-1800* (Cambridge 2016), 89-90.

handel om goed te weten hoe de lokale context in elkaar stak. Dat wil niet zeggen dat VOC-bronnen per definitie meer betrouwbaar zijn. De geloofwaardigheid hangt ook af van de mate waarin de VOC verwickeld was in lokale ontwikkelingen. Als VOC-dienaren bijvoorbeeld persoonlijke belangen hadden, konden ze wellicht zaken verdraaien.

De VOC was tussen 1602 en 1800 aanwezig in Zuidoost-Azië en voerde ook handel met Patani, Jambi en Bantam. Hiervan zijn vele documenten bewaard gebleven in de *Overgekomen brieven en papieren uit Indië aan de Heren XVII en de kamer Amsterdam* in het Nationaal Archief in Den Haag. Dit onderdeel (de 'OBP') van het archief van de VOC bestaat onder andere uit brieven, dagregisters, correspondentie met hoven, hofreisverslagen en besluiten die vanuit Azië en Afrika naar de kantoren van de VOC in Nederland werden gestuurd, zodat zij op de hoogte waren van wat er gebeurde. In dit soort bronnen is veel interessante informatie te vinden. Sommige stukken beschrijven hoe de handel verliep en welke beslissingen er in de toekomst genomen moesten worden, terwijl andere dieper ingaan op de politieke context van Aziatische gebieden. In VOC-bronnen over Zuidoost-Aziatische koninkrijken is vaak veel informatie te vinden over koninginnen, omdat deze vrouwen in de meeste gevallen de besluiten namen. Daarom was het belangrijk voor de VOC om hechte relaties te onderhouden met koninginnen.³⁵

Hoewel er dus verschillen bestaan tussen reisverslagen en VOC-documenten, bestaat er bij beide bronnen het risico dat de auteurs de Aziatische koninkrijken en bevolkingen door een westerse lens zagen. Ze beschreven alles wat ze zagen met een westerse terminologie, die niet altijd overeenkwam met de Aziatische werkelijkheid. Toch is het de moeite waard om Europese bronnen te gebruiken, want vele aspecten van het Aziatische verleden kunnen alleen bestudeerd worden door middel van deze bronnen. Dit komt omdat westerse geschriften in sommige gevallen de enige geschreven bronnen zijn over een Aziatische samenleving, en omdat lokale bronnen eveneens een beperkt beeld kunnen geven, zoals hierboven is beschreven.³⁶

In de drie hoofdstukken over Patani, Jambi en Bantam is zo veel mogelijk geprobeerd om zowel lokale als westerse bronnen te gebruiken. Omdat niet alle bronnen beschikbaar of vertaald waren, is er voor ieder hoofdstuk geput uit een andere combinatie van bronnen. In het hoofdstuk over Patani is er bijvoorbeeld voornamelijk gebruik gemaakt van de *Hikayat Patani*

³⁵ Lennart Bes, 'The ambiguities of female rule in Nayaka South India, seventeenth to eighteenth centuries', in: Woodacre, *A companion to global queenship*, 209-229, aldaar 211.

³⁶ Peter Rietbergen & Elsbeth Locher-Scholten, 'Een dubbel perspectief. Aziatische hoven en de VOC, circa 1620-1720', in idem (red.), *Hof en handel. Aziatische vorsten en de VOC* (Leiden, 2004), 1-14, aldaar: 5-6; Duindam, *Dynasties*, 10.

en enkele reisverslagen, terwijl de koninginnen in Jambi hoofdzakelijk aan de hand van VOC-bronnen zijn onderzocht. In het laatste hoofdstuk over Bantam worden een lokale kroniek en VOC-bronnen met elkaar afgewisseld. Deze verschillende combinaties kunnen tot gevolg hebben dat in bepaalde hoofdstukken de gebeurtenissen meer vanuit een Aziatisch of westers perspectief worden beschreven. Daar waar het perspectief dreigde te eenzijdig te worden, is extra aandacht besteed aan secundaire literatuur. In het hoofdstuk over Jambi zijn bijvoorbeeld verschillende artikelen en boeken gebruikt waarvan de auteurs wel toegang hadden tot lokale bronnen, waardoor de VOC-bronnen beter op waarde kunnen worden geschat.³⁷

³⁷ Bijvoorbeeld: Andaya, *To live as brothers*; idem, *The flaming womb*.

Hoofdstuk 1: Patani

Het kleine provinciale stadje in het zuiden van Thailand dat vandaag de dag Patani is, geeft weinig weg van zijn rijke geschiedenis. Vroeger was het een belangrijke plek vanwege de strategische ligging. Het lag aan één van de weinige natuurlijke havens aan de Maleisische oostkust en had een vruchtbaar achterland. Hierdoor bezochten vele handelsschepen de stad op hun weg noordwaarts, richting Ayutthaya in Siam, of zuidwaarts, richting het huidige Indonesië, de straat van Malakka en verder. Het koninkrijk Patani is waarschijnlijk gesticht in de veertiende of vijftiende eeuw, toen de handel in Zuidoost-Azië sterk toenam en de islam zich verspreidde. Het was toen, in tegenstelling tot nu, een onafhankelijke staat. Er bestonden wel goede banden met Siam, het huidige Thailand: Patani was waarschijnlijk een vazalstaat. In de zestiende en zeventiende eeuw functioneerde Patani als een handelsentrepot waar de omliggende regio's peper verkochten aan Indiase en Chinese handelaren in ruil voor textiel en porselein.³⁸ In deze periode vestigden vele westerse handelaren zich in het koninkrijk. De VOC had er bijvoorbeeld van 1602 tot 1623 één van de eerste handelsposten in Zuidoost-Azië om peper te bemachtigen.

In de tijd dat de VOC aanwezig was in Patani, waren er verschillende koninginnen aan de macht, onder andere Raja Ijau (1584-1616) en Raja Biru (1616-1624). Raja Ijau (de 'groene koningin') was in 1584 op de troon gekomen na een onrustige periode. Haar vader, de sultan Manzur Syah (1564-1572) was overleden en zijn twee mannelijke erfgenamen werden kort na elkaar vermoord. Hierop werd Raja Ijau benoemd tot regerend koningin.³⁹ Zij behoorde tot de koninklijke familie, en zoals in de meeste omliggende koninkrijken hadden mannen niet het alleenrecht om te heersen. Mannelijke opvolging had de voorkeur, maar een vrouw op de troon was niet uitgesloten. De regeerperiode van Raja Ijau was succesvol. Ze regeerde op een vreedzame manier samen met haar ministers, terwijl de handel met de buitenwereld toenam, er meer welvaart en politieke stabiliteit kwam en Patani een cultureel centrum werd voor muziek, dans en toneel. Na 32 jaar op de troon overleed Raja Ijau in 1616. Ze liet geen kinderen achter. Tijdens haar bewind was al besloten dat haar zus, Raja Biru (de 'blauwe koningin') haar opvolger zou worden. Deze beslissing werd gesteund door de *orangkaya* en zo werd de vrouwelijke heerschappij voortgezet. Raja Biru werd in 1624 opgevolgd door haar zus Raja Ungu (de 'paarse koningin') en zo ontstond er een dynastie van

³⁸ Teeuw & Wyatt, *Hikayat Patani*, 1-10.

³⁹ Amirell, 'The blessings and perils', 307.

vrouwelijke leiders (zie afbeelding 2). Vanaf 1650 was er een periode waarin er geen koningin aan de macht was. De laatste koningin van de eerste reeks vrouwelijke leiders, Raja Kuning (de ‘gele koningin’), was in dat jaar slachtoffer van een *coup d’état* door de jongere broer Bahar van de sultan van Johor⁴⁰, sultan Abdul Jalil. Hij bleef tot 1670 aan de macht, terwijl Raja Kuning stierf. Patani had ondertussen te maken met economische en politieke achteruitgang. In 1670 werd de jongere broer van de sultan opgevolgd door zijn vrouw, Raja Mas Kelantan. De werkelijke macht lag echter in handen van de *orangkaya*. De tweede reeks koninginnen diende waarschijnlijk een symbolisch doel: het legitimeren van de bestaande sociale en politieke orde door de overeenkomst met de eerste reeks koninginnen. In een tijd van economische en politieke neergang kon de tweede reeks koninginnen legitimiteit verlenen aan de *orangkaya* door de associatie met de welvarende periode waarin de eerste reeks koninginnen aan de macht was. Het was zeer belangrijk dat er een vrouw op de troon zat: in de jaren 1690 werd er zelfs afgeweken van dynastieke opvolging en werd de nieuwe koningin gekozen. In 1718 kwam er een einde aan de koninginnen in Patani.⁴¹

Koningin	kleur	periode
Eerste dynastie		
<i>Peracau</i> Raja Ijau	‘groen’	1584?-1616
<i>Peracau</i> Raja Biru	‘blauw’	1616-1624?
<i>Paduka Syah Alam</i> Raja Ungu	‘paars’	1624?-1635
<i>Peracau</i> Raja Kuning	‘geel’	1635-1651?
Tweede dynastie		
(Raja Bahar, man)		(1651?-1670?)
Raja Mas Kelantan		1670?-1698?
Raja Mas Chayam		1698?-1702?
<i>Peracau</i> Raja Dewi		1702?-1711?
Raja Mas Chayam		1716?-1718?

Afbeelding 2: de koninginnen van Patani, c. 1584-1718⁴²

Om te onderzoeken waarom er in dit koninkrijk meer dan een eeuw vrouwen aan de macht waren, worden de bestaande bronnen geanalyseerd op het gebied van matrifocaliteit,

⁴⁰ Een sultanaat in het zuiden van het huidige Maleisië.

⁴¹ Amirell, ‘The blessings and perils’, 317-321.

⁴² Dynastiek overzicht gebaseerd op informatie uit de *Hikayat Patani*. Idem, 306.

handel en religie. Er is gekozen om de nadruk te leggen op de eerste reeks koninginnen in de zeventiende eeuw in plaats van alle koninginnen van 1584 tot en met 1718 te bestuderen. Dit zou een te lange periode worden in vergelijking met de twee andere koninkrijken. Daarnaast vertegenwoordigen de koninginnen in Jambi en Bantam de periode vanaf het einde van de zeventiende tot de achttiende eeuw. De tweede reeks koninginnen zal echter niet genegeerd worden: de drie koninginnen zullen aan bod komen waar dat mogelijk is.

De geschiedenis van de koninginnen van Patani, die met een kleine onderbreking van 1584 tot 1718 aan de macht waren, is nauwelijks onderzocht. Dat komt gedeeltelijk doordat er weinig bronnen uit die periode zijn, maar ook door nationalistische tendensen in de historiografie van Thailand. Tijdens de periode waarin er koninginnen heersten in Patani, was het koninkrijk namelijk in naam onafhankelijk van Thailand. Na 1718 veranderde dat toen Patani werd ingelijfd. In de Thaise geschiedschrijving wordt daarom de periode in Patani voor 1718 weinig benoemd.⁴³

In dit hoofdstuk zal een viertal bronnen worden gebruikt. Ten eerste een lokale Maleise kroniek, de *Hikayat Patani*.⁴⁴ Van deze tekst over de geschiedenis van Patani zijn twee negentiende-eeuwse kopieën overgebleven die in 1967 en 1969 zijn teruggevonden in Washington D.C. en Oxford. Deze versies zijn vergeleken en vertaald naar het Engels door Andries Teeuw en David Wyatt (respectievelijk professor Bahasa Indonesisch/Maleisisch en professor Thaise geschiedenis). De *Hikayat Patani* bevat verhalen over Patani vanaf de late vijftiende eeuw die tussen 1690 en 1730 werden opgeschreven. De tekst bestaat uit zes delen, waarvan de eerste twee over de reeksen koninginnen gaan (zie voor alle delen bijlage 2). De *Hikayat* is door verschillende anonieme auteurs uit de intellectuele elite geschreven in een periode waarin het op politiek, economisch en sociaal vlak minder goed ging met Patani. Daarom kregen historische gebeurtenissen die over de welvaart van vroeger gingen meer aandacht, in de hoop dat het verleden kon worden hersteld. De tekst kan desondanks goed worden gebruikt om te onderzoeken hoe er tegen vrouwelijke leiders werd aangekeken. Koninginnen waren immers geen bijzonder kenmerk van het verleden: tijdens het schrijven van de *Hikayat* waren er ook vrouwen aan de macht.

Andere bronnen voor Patani zijn de journaals van de Nederlandse admiraal Jacob van Neck en zijn ziekentrouster Roelof Roelofsz.⁴⁵ Zij bereikten het koninkrijk in november 1601

⁴³ Amirell, 'The blessings and perils', 304-305.

⁴⁴ Teeuw & Wyatt, *Hikayat Patani*.

⁴⁵ H.A. van Foreest & A. de Booy (red.), *De vierde schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Jacob Wilkens en Jacob van Neck (1599-1604)* (Den Haag 1980).

in opdracht van de Oude Compagnie als eerste vertegenwoordiger van een West-Europese natie. De Oude Compagnie was één van de voorcompagnieën, handelscombinaties uit de Republiek die handel dreven op Azië tussen 1594 en 1602, voordat de VOC werd gesticht. Het doel van Van Neck was om handelsbetrekkingen te beginnen met Patani. Hij slaagde daarin en er werden Hollandse en Zeeuwse handelsposten gesticht, die later werden overgenomen door de VOC. Naast deze journaals is het reisverslag van Peter Floris gebruikt om beweringen van Van Neck en Roelofsz. te controleren.⁴⁶ Floris was een Nederlander in dienst van de Engelse East India Company die tussen 1611 en 1615 Siam, Patani en Bantam aandeed. Het originele Nederlandse manuscript is verdwenen, maar in het begin van de zeventiende eeuw is het vertaald naar het Engels, waardoor er nog steeds gelezen kan worden over de ontmoeting tussen Peter Floris en Raja Ijau. De verslagen van Van Neck, Roelofsz. en Floris waren geschreven voor Nederlandse en Engelse handelscompagnieën. Daardoor kunnen de drie mannen hun acties rooskleurig hebben beschreven, om in een gunstiger daglicht te verschijnen voor hun meerderen. Daarentegen hadden ze geen reden om zaken te verdraaien zodat hun verhaal enthousiast zou worden ontvangen door het grote publiek: de voorcompagnie en de East India Company hadden immers het meeste baat bij waarheidsgetrouwe verslagen over de bezochte plekken en de handel aldaar.⁴⁷ Terwijl Van Neck, Roelofsz. en Floris in Patani waren, deed de VOC het koninkrijk ook aan. Hiervan zijn weinig bronnen bewaard gebleven. De bronnen die er zijn – missiven, facturen en resoluties – vertellen voornamelijk over de peperhandel, en weinig over het contact met de koninginnen.⁴⁸ De verhandeling van H. Terpstra over de factorij van de VOC in Patani bevestigt dit beeld over de bronnen.⁴⁹ In dit hoofdstuk is er daarom voor gekozen om het VOC-archief weinig te gebruiken.

Matrifocaliteit

Een eerste reden voor het grote aantal koninginnen in Patani in de zeventiende en achttiende eeuw zou de matrifocale samenleving van het koninkrijk kunnen zijn. In hoeverre hadden vrouwen een belangrijke rol in Patani? Werden ze gelijk behandeld? Hoe werd er gekeken naar de koninginnen door de hovelingen en andere bezoekers?

⁴⁶ Moreland, *Peter Floris*.

⁴⁷ Idem, LIII.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld: Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang 1.04.02, inventarisnummer 1056, fl. 19-21, 57-59; NA, VOC, 1.04.02, inv. nr. 1066, fl. 419-425.

⁴⁹ H. Terpstra, *De factorij der Oostindische Compagnie te Patani* (Den Haag 1938).

Uit verschillende passages in de *Hikayat Patani* blijkt dat vrouwen een relatief hoge status hadden in Patani, zelfs voor het aantreden van de eerste koningin Raja Ijau. Het is bijvoorbeeld opvallend dat als er stambomen worden uitgelegd in de kroniek, alle dochters worden genoemd.⁵⁰ In andere kronieken van hoven in dezelfde regio gebeurde dit meestal niet. Een ander gedeelte van de *Hikayat* beschrijft hoe een sultan zeer veel verdriet had over het overlijden van zijn vijfjarige dochter. Hij liet een gouden grafsteen voor haar maken en in de gehele stad mocht veertig dagen lang geen rijst worden gestampt (het verwijderen van de bruine buitenkant van de korrel).⁵¹ Betekent dit dat dochters net zo belangrijk waren als zonen voor de sultan? In ieder geval hadden vrouwen als ze op de troon zaten veel te zeggen. Raja Ijau besloot bijvoorbeeld tot het bouwen van een kanaal, zodat Patani schoon water had.⁵² ‘Achter’ de troon konden vrouwen ook een rol spelen. Raja Ijau nam veel besluiten samen met haar ‘regering’, waarin ook vrouwen zaten. Ten tijde van het bezoek van Jacob van Neck gaf hij cadeaus aan de leden van deze regering. De zus van Raja Ijau, Raja Biru, was hier ook onderdeel van.⁵³

Er werd niet vreemd opgekeken van een vrouw op de troon, noch door hovelingen en lokale bewoners, noch door westerse bezoekers. In Patani waren er geen vaste opvolgingsregels, hoewel de voorkeur meestal uitging naar een mannelijke erfgenaam. In gevallen waar dat niet mogelijk was, kon de oudste dochter aan de macht komen. De *Hikayat Patani* bestempelt dit niet als zeer uitzonderlijk.⁵⁴ In de journaals van Van Neck en Roelofs wordt ook geen schande gesproken van een koningin in plaats van een koning. Er wordt geen extra aandacht aan besteed: de eerste melding van Raja Ijau wordt gemaakt als de Nederlanders worden verwelkomd op het hof.⁵⁵ Misschien kwam deze onverschilligheid doordat men in West-Europa rond 1600 enigszins gewend was aan vrouwelijke heersers, zoals koningin Elizabeth I van Engeland die sinds 1558 aan de macht was.

Er waren ook gebieden waarop koninginnen niet hetzelfde konden handelen als koningen. Toen de vader van Raja Ijau nog aan de macht was, was het gebruikelijk om bezoekers bijna dagelijks uit te nodigen op het hof om ze te vermaken en te trakteren op diners. De koningin moest echter uitleggen aan Jacob van Neck dat zij dat niet kon doen, omdat ‘haer, die een vrouw was, sulcks niet betaemde.’⁵⁶ Het was niet de bedoeling dat zij

⁵⁰ Teeuw & Wyatt, *Hikayat Patani*, 148.

⁵¹ Idem, 165.

⁵² Idem, 177-178.

⁵³ Van Foreest & De Booy, *De vierde schipvaart*, 219.

⁵⁴ Amirell, ‘The blessings and perils’, 307.

⁵⁵ Van Foreest & De Booy, *De vierde schipvaart*, 218.

⁵⁶ Idem, 227, 260.

zich iedere dag bezig hield met mannelijke gasten. De tweede reeks koninginnen stond niet even centraal in de samenleving als de eerste reeks. Zij waren tot koningin benoemd in een periode waarin het op sociaal en politiek gebied minder goed ging in Patani. Hun vrouwelijkheid moest de dynastie legitimiteit verlenen door de associatie met de welvarende tijd waarin Raja Ijau en haar opvolgers aan de macht waren. Buiten deze functie hadden Raja Mas Kelantan, Raja Mas Chayam en Raja Dewi weinig reële macht. De *orangkaya* trokken aan de touwtjes, zoals Nicolas Gervaise, een Franse jezuïet tijdens zijn bezoek aan Patani in de jaren 1690 vaststelde: ‘Het wordt gezegd dat de bevolking van Patani het beu was om slecht behandeld te worden door de koning [Raja Bahar, r. 1651-1670]. Daarom zetten ze de koning af en vervingen hem door een koningin, zonder haar enige macht te geven. De meest capabele mensen van het koninkrijk werden uitgekozen om te regeren in haar naam.’⁵⁷

Hoewel de koninginnen van Patani zich dus niet op ieder vlak hetzelfde konden gedragen als koningen, lijken de beschrijvingen in de bronnen over het bouwen van een kanaal, een gedeeltelijk vrouwelijke regering en het ontbreken van kritiek op een vrouwelijke heerser te duiden op een matrifocale samenleving.

Handel

Patani was een belangrijke stad voor de peperhandel. Waren Raja Ijau en haar opvolgers opzettelijk op de troon gezet door de hovelingen om de handel te vergemakkelijken? Of had de handel weinig te maken met de vrouwelijke dynastie?

De regeerperiode van Raja Ijau ging gepaard met een toename van de handel met de buitenwereld. De Nederlanders en Engelsen mochten handelsposten openen in Patani en werden met vele cadeaus ontvangen op het hof. De koninginnen lijken in deze periode geen machteloze figuren. Zowel Jacob van Neck als Peter Floris vertellen bijvoorbeeld dat ze direct contact hadden met de koningin om handelstoestemming te krijgen, nadat ze bot hadden gevangen bij de *orangkaya*.⁵⁸ Dit was geen verandering ten opzichte van eerdere leiders van Patani, want de koninklijke familie behoorde al tijden tot de handelselite van het koninkrijk. Ze konden onderhandelen, overeenkomsten sluiten en zelfs geld lenen aan Europese handelaren.⁵⁹ Raja Ijau besloot bijvoorbeeld tot het ‘ziften’ (zeven) van de peper, na een

⁵⁷ Nicolas Gervaise, *Natural and political history of the kingdom of Siam* (vertaald door John Villiers) (Bangkok 1998), 196-197; Amirell, ‘The blessings and perils’, 319.

⁵⁸ Moreland, *Peter Floris*, XXV; Amirell, ‘The blessings and perils’, 311; Van Foreest & De Booy, *De vierde schipvaart*, 218.

⁵⁹ Moreland, *Peter Floris*, XXV, 75, 92; Teeuw & Wyatt, *Hikayat Patani*, 185.

klacht van de Nederlanders over peper die met stof was vermengd.⁶⁰ Ze leek dus niet minder macht te hebben op economisch gebied dan haar mannelijke voorgangers. Haar onderdanen waren juist meer tevreden met het financieel beleid van Raja Ijau en haar opvolgers volgens Jacob van Neck. Ze had toen Van Neck aankwam in Patani ‘ontrent 13, oft 15 iaren met haer raden zeer vredich geregeert, soodat alle de ondersaten haer gouvernement beter vernoecht als des overleden conincks. Want alle lijftocht daer nu seer goeden coop is, die bij des conincks tijden de helft dierder was, deur de groote exactien die doentertijt geschieden.’⁶¹

De koningin besloot niet alles over de handel in haar eentje. Ze werd bijgestaan door een regering waar onder andere haar zus Raja Biru in zat en de ‘sabandaer’, de havenmeester. Roelof Roelofsz. beschrijft hoe de Nederlanders met deze havenmeester moesten onderhandelen over de prijs van de peper.⁶² Het feit dat de koningin samen met anderen beslissingen nam, was niet anders dan toen er koningen aan de macht waren. Het was gebruikelijk om te overleggen met de regering, en het leek alsof er geluisterd werd naar de koningin.⁶³

In de *Hikayat Patani* staat zeer weinig vermeld over de handel van Patani. Er wordt niet verteld dat er veel buitenlanders naar Patani kwamen om onder andere peper te kopen, noch hoe de handel in zijn werk ging. Wat wel uit de kroniek valt te halen, is dat de koningin een belangrijke rol speelde in de handel. Raja Kuning had bijvoorbeeld een eigen koopman in dienst, die voor haar gunstige handelsovereenkomsten sloot.⁶⁴

Uit de reisverslagen en de Maleise kroniek valt te concluderen dat de koninginnen een belangrijke rol speelden in het commerciële leven van Patani. Beslissingen werden gemaakt in overleg met andere invloedrijke personen, maar de koninginnen werden niet overstemd door de *orang kaya*.

Religie

Het ontbreken van een sterke islam door de invloed van pre-islamitische gebruiken wordt door verschillende historici aangedragen als een andere reden voor het aan de macht komen van koninginnen. In het islamitische Patani waren koninginnen een zeer lange periode aan de macht. Kan dat verklaard worden vanuit een gematigde vorm van de islam en de invloed van pre-islamitische gebruiken? In deze paragraaf wordt onder andere gekeken naar in hoeverre

⁶⁰ Van Foreest & De Booy, *De vierde schipvaart*, 220.

⁶¹ Van Foreest & De Booy, *De vierde schipvaart*, 226.

⁶² Idem, 254.

⁶³ Amirell, ‘The blessings and perils’, 311-313.

⁶⁴ Teeuw & Wyatt, *Hikayat Patani*, 185.

men zich aan de islamitische regels hield, of er ruimte was voor pre-islamitische tradities en of de koninginnen niet-islamitische titels droegen.

In de *Hikayat Patani* wordt beschreven dat Raja Ijau en haar opvolgers de titel *peracau* droegen.⁶⁵ Deze titel is afgeleid van de Siamese koninklijke titel *phra chao*, die koninklijke hoogheid betekent in het Thais (onzijdig)⁶⁶. De titel *peracau* is wezenlijk anders dan de Arabische titel van sultan of de Perzische titel van *shah*, die beiden geassocieerd worden met de islam en vaak werden gebruikt voor andere koninginnen in Zuidoost-Azië (zoals sultanah Safiatuddin in Atjeh⁶⁷). Het gebruik van *peracau* voor de koninginnen van Patani duidt in eerste instantie op een vazalrelatie met Thailand. In tweede instantie geeft de titel aan dat de islam niet de belangrijkste vorm van legitimiteit was voor de heersers.

Op andere gebieden had de islam ook geen zeer grote invloed volgens de kroniek. Pre-islamitische gebruiken werden bijvoorbeeld niet afgezworen toen Patani geïslamiseerd werd: '[...] heidense praktijken zoals het aanbidden van bomen en stenen en offers brengen aan geesten werden niet opgegeven; de aanbidding van afgoden en het eten van varkensvlees werden echter niet meer gepraktiseerd.'⁶⁸ De bekering tot de islam ging met veel tegenzin gepaard. Het verhaal ging dat de toenmalige koning ernstig ziek was en een sjeik de enige man was die hem kon genezen. In ruil daarvoor moest de koning zich bekeren tot de islam. Dat beloofde hij, maar toen hij aan de betere hand was, brak hij zijn belofte. De koning zou nog twee keer ernstig ziek worden en genezen worden door de sjeik. Pas de derde keer hield hij zijn belofte en bekeerde hij zich tot de islam, net als de rest van de bewoners van Patani.⁶⁹ Hoewel dit verhaal veel later is opgeschreven, laat het zien dat er waarschijnlijk weerstand bestond tegen de islamisering van Patani. Toen het koninkrijk volledig geïslamiseerd was ten tijde van Raja Ijau zijn er desondanks geen tekens van verzet tegen vrouwelijke heersers te vinden in de *Hikayat Patani*. Verschillende passages uit het journaal van admiraal Jacob van Neck duiden juist op een versoepeling van islamitische regels voor vrouwen in Patani. Van Neck beschrijft namelijk hoe hij na aankomst in het koninkrijk met de koningin 'in persone' mocht spreken.⁷⁰ Ook op andere momenten hoefde Raja Ijau zich niet te bedekken of af te zonderen. Tijdens een optocht waar de admiraal, Roelof Roelofsz. en andere VOC-ambtenaren waren uitgenodigd, reed de koningin voorbij op een olifant. Toen ze de

⁶⁵ Teeuw & Wyatt, *Hikayat Patani*, 169.

⁶⁶ Robert B. Jones, *Thai titles and ranks: including a translation of traditions of royal lineage in Siam by king Chulalongkorn* (Ithaca 1971).

⁶⁷ Khan, *Sovereign women in a Muslim kingdom*.

⁶⁸ Teeuw & Wyatt, *Hikayat Patani*, 155.

⁶⁹ Idem, 148-152

⁷⁰ Van Foreest & De Booy, *De vierde schipvaart*, 220.

Nederlanders passeerde, 'stack ze het hoofd uyt de tente om haer immers wel tedeghen te besien'.⁷¹ Peter Floris beschrijft in zijn verslag ook dat hij Raja Ijau tijdens deze optocht kon zien en direct contact met haar had.⁷² Deze olifantenoftocht in 1602 is door een onbekend persoon getekend en verschenen in 1646 (zie afbeelding 3). In het midden van de prent is naar alle waarschijnlijkheid Raja Ijau te zien, niet in een tent zoals Roelof Roelofsz. beschreef, maar voor iedereen te zien op een olifant.

Afbeelding 3: een bij de stad Patani gehouden triomfantelijke optocht met mensen op olifanten door een landschap, 1602. Titel van de afbeelding volgens het register uit 'Begin ende Voortgang'; *Hoe de Koninginne van Patana haer gaet vermaecken*.⁷³

Het feit dat de koninginnen gezien mochten worden en daardoor zelf konden onderhandelen met mannen was een voordeel in vergelijking met de koninginnen van het islamitische Atjeh, die tussenpersonen al het werk moesten laten doen. Daardoor konden zij minder directe macht uitoefenen.

Ondanks het gebruik van niet-Arabische titels, de aanwezigheid van pre-islamitische gebruiken en de zichtbaarheid van vrouwen in Patani, hield men zich op andere gebieden wel

⁷¹ Van Foreest & De Booy, *De vierde schipvaart*, 258.

⁷² Moreland, *Peter Floris*, 35.

⁷³ Isaac Commelin, *Begin ende Voortgangh van de Vereenighde Nederlandsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie* (Amsterdam 1646), nr. prent RP-P-OB-75-416.

aan de islam. Bij aankomst in de haven van de stad, mocht admiraal Jacob van Neck bijvoorbeeld niet meteen onderhandelen over peper, omdat het vrijdag was en iedereen naar de moskee ging.⁷⁴

Al met al leken de koninginnen van Patani niet gehinderd te worden door de islam in de uitoefening van hun ambt: ze konden niet-islamitische titels dragen en hoefden zich niet te verbergen. Hoewel het moskeebezoek op vrijdag belangrijk was, was er in het koninkrijk ook ruimte voor pre-islamitische gebruiken. Dat duidt op een samenleving waarin een gematigde vorm van de islam werd aangehangen.

Deelconclusie

In dit hoofdstuk over Patani is er gezocht naar bewijs voor de drie verklaringen omtrent de grote hoeveelheid koninginnen in vroegmodern islamitisch Zuidoost-Azië.

De hoge status van vrouwen in de samenleving speelde een belangrijke rol in het ontstaan van de twee reeksen koninginnen. Dit blijkt niet alleen uit beschrijvingen in de *Hikayat Patani*, maar ook uit de grote macht die koninginnen op de troon hadden, de rollen die voor vrouwen waren weggelegd in de regering en het feit dat er niet raar werd opgekeken van een vrouw aan de macht. Hoewel een koningin niet op alle gebieden hetzelfde kon handelen als een koning – Raja Ijau kon bijvoorbeeld niet elke dag bezoekers vermaken op het hof – vergemakkelijkte de matrifocale samenleving hun functie.

Voor de tweede verklaring over het verband tussen koninginnen en handel is minder bewijs te vinden. De koninginnen waren zeer actief in de handel, maar het lijkt niet alsof ze op de troon waren gekomen dankzij de *orangkaya*, zodat deze handelsaristocratie meer macht konden uitoefenen over de handel. Raja Ijau en haar opvolgers konden namelijk zelf besluiten nemen – zelfs als de *orangkaya* het hier niet mee eens waren. De grote rol van de koninginnen in de handel lijkt eerder een gevolg te zijn van de matrifocale samenleving in plaats van een op zichzelf staande verklaring voor het bestaan van de koninginnen.

Het effect van pre-islamitische gebruiken op de islam in Patani bleek relatief groot te zijn. Er werden bijvoorbeeld geen islamitische koninklijke titels gebruikt, niet-islamitische gebruiken mochten worden voortgezet en de koninginnen konden onbedekt zonder gebruik van tussenpersonen met mannen praten. Mede dankzij de milde variant van de islam konden Raja Ijau en haar opvolgers hun ambt dus goed uitoefenen.

⁷⁴ Van Foreest & De Booy, *De vierde schipvaart*, 254.

Hoofdstuk 2: Jambi

Het sultanaat Jambi lag in het zuidoosten van Sumatra, gunstig ingeklemd tussen de Indische Oceaan en de Zuid-Chinese Zee. Jambi en de rest van het eiland speelden door deze ligging al vroeg een belangrijke rol in de internationale handel. Hierdoor werd de samenleving veelvuldig blootgesteld aan invloeden van buitenaf op politiek, economisch en cultureel gebied. Goud, producten uit het oerwoud en peper waren belangrijke handelsgoederen uit Sumatra.⁷⁵ Jambi behoorde van de zevende tot en met de elfde eeuw tot het Boeddhistische koninkrijk Srivijaya op Sumatra. Dit koninkrijk had voornamelijk macht in de kustgebieden, met het zwaartepunt in het huidige Palembang, een stad ten zuidoosten van Jambi. In het begin van de elfde eeuw nam de invloed van Srivijaya af door invallen vanuit Java en de opkomst van de islam door contacten met Arabische en Indiase handelaren.

Afbeelding 4: de ligging van Jambi op Sumatra, met het hof Tanah Pilih⁷⁶

Jambi werd na het uiteenvallen van Srivijaya een sultanaat, gekenmerkt door het hebben van meerdere centra die aan vertakkingen van de rivier de Batang Hari lagen (zie afbeelding 3). Het hof van de koningen lag stroomafwaarts (*hilir*) in Tanah Pilih en had toegang tot een goede haven. De *hilir* was echter afhankelijk van de plaatsen die stroomopwaarts lagen (*hulu*)

⁷⁵ Freck Colombijn, 'The volatile state in Southeast Asia: evidence from Sumatra, 1600-1800', *The Journal of Asian Studies* 62:2 (2003), 497-529, aldaar 505.

⁷⁶ Barbara W. Andaya, 'Cash cropping and upstream-downstream tensions: the case of Jambi in the seventeenth and eighteenth centuries', in: Anthony Reid (red.), *Southeast Asia in the early modern era: trade, power, and belief* (Londen 1993), 91-122, aldaar 96.

voor bevoorradingen en mankracht. De *hulu* hadden op hun beurt de haven van de *hilir* nodig om hun producten te verkopen. Op deze manier bestond er een evenwichtige machtsbalans.⁷⁷

De komst van de Europeanen, met eerst de Portugezen vanaf 1511 en later de Nederlanders en Engelsen vanaf circa 1600, zorgde onder andere voor nieuwe handelscentra en de toename van de peperproductie. De Portugezen hadden veel ervaring met het verbouwen van peper in het westen van India. Op Sumatra stimuleerden ze de productie van dit gewas. De Nederlandse VOC en de English East India Company (EIC) gingen hiermee verder. Deze handelscompagnieën bemoeiden zich nog meer met de handel en politiek van Sumatra, door hun grotere omvang en kapitaal. De VOC sloot bijvoorbeeld vele handelsovereenkomsten voor goud en peper, terwijl de EIC soevereine rechten verkreeg in Bengkulu, aan de zuidelijke westkust van het eiland, en betrokken raakte bij het verbouwen van handelsgewassen.⁷⁸

Jambi was één van de plekken op Sumatra waar veel peper werd verbouwd. Vandaar lieten Europese handelaren al snel hun ogen op het sultanaat vallen. Vanaf 1615 stichtten de Nederlanders en Engelsen er handelsposten. De VOC raakte niet alleen betrokken bij de handel in peper, maar oefende ook invloed uit in de lokale politiek. Hierdoor werd de balans tussen de plaatsen stroomopwaarts en –afwaarts beïnvloed. Om zo veel mogelijk peper te bemachtigen stuurden ze tussenpersonen uit de *hilir* naar de *hulu* in het binnenland om daar direct op de plantages peper tegen een goedkope prijs te kopen. Stroomafwaarts paste men zich dus aan aan de VOC, terwijl de bevolking stroomopwaarts minder geld kreeg voor hun peper. Zo ontstonden er spanningen tussen de *hilir* en de *hulu*, die de VOC probeerde op te lossen door nieuwe heersers op de troon te plaatsen. Dat gebeurde onder andere in 1687, 1709, 1711, 1719, 1726 en 1742.⁷⁹ De nieuwe heersers werden vaak niet geaccepteerd door de bevolking, omdat ze bijvoorbeeld niet over de koninklijke regalia beschikten.⁸⁰

Een voorbeeld van een heerser die in een spagaat zat tussen enerzijds de VOC en anderzijds zijn bevolking stroomopwaarts, was sultan Ingalaga (r. 1679-1687). Zijn vader, sultan Agung, was vanaf 1630 tot zijn dood in 1679 aan de macht geweest. Door zijn kwaliteiten als bemiddelaar werd hij geaccepteerd door zowel de *hilir* als de *hulu*. Dit was niet het geval bij sultan Ingalaga. Hij bezorgde de VOC een monopolie op lage prijzen voor peper en was verwickeld in conflicten met Johor en Palembang. Door de lage peperprijzen en

⁷⁷ Andaya, 'Cash cropping', 91-95.

⁷⁸ Colombijn, 'The volatile state', 506; Andaya, 'Cash cropping', 97.

⁷⁹ Colombijn, 'The volatile state', 507.

⁸⁰ Andaya, 'Cash cropping', 97-111.

-opbrengsten kon de bevolking stroomopwaarts niet goed rondkomen, terwijl men ook gedwongen werd om mankracht te leveren voor de conflicten. De woede van de bevolking werd nog groter toen sultan Ingalaga en zijn drie vrouwen pepervoorraaden opkochten ver onder de normale prijs. De VOC greep in 1687 in door de sultan af te zetten en te vervangen door zijn zoon, sultan Kiai Gede.⁸¹

De drie vrouwen van sultan Ingalaga waren koningin-gemalinnen die niet geliefd waren onder de bevolking van Jambi. Ze hadden veel inspraak in het bestuur en de handel van het sultanaat. Dit was niet uitzonderlijk, want vrouwen speelden vaak een belangrijke rol in de samenleving van Jambi. Ze reisden bijvoorbeeld stroomopwaarts om peper te kopen en verkochten die vervolgens in handelscentra stroomafwaarts. Vrouwen die verbleven op het hof waren ook zeer invloedrijk. Ze vervulden taken die voor mannen potentieel beschamend konden zijn, zoals het innen van schulden en het dienen als tussenpersoon in overspelzaken. Op politiek vlak waren vrouwen van het hof vaak aanwezig bij belangrijke staatsaangelegenheden en privédiscussies met de sultan. Daardoor konden ze veel invloed uitoefenen op hem.⁸² Voor 1679 – het jaar waarin sultan Ingalaga en zijn drie vrouwen aan de macht kwamen – hadden er al vaker vrouwen op de troon gezeten. Na de dood van één van de voorgangers van sultan Ingalaga in 1630 regeerde bijvoorbeeld zijn vrouw, Ratu Mas, als koningin-douairière. Zij inde tolgelden, was een belangrijk figuur in de peperhandel en zou meer dan dertig jaar lang – tot haar dood in 1665 – een grote rol in de lokale politiek spelen.⁸³ Ze vormde een voorbeeld voor de drie koningin-gemalinnen van sultan Ingalaga.

In 1670 trouwde sultan Ingalaga - Pangeran Adipati Anum genoemd voordat hij aan de macht kwam - met de dochter van de heerser van Palembang. Dit huwelijk was niet succesvol, omdat Pangeran Anum al een concubine had, een voormalige Bugis slavin To Ayo. Het kwam niet vaak voor in Zuidoost-Aziatische hoven dat zulke vrouwen met een lage status zo hoog konden opklimmen, want vrouwen uit voorname families stonden automatisch hoger in de hiërarchie dan vrouwen die slavin waren geweest of uit arme families kwamen. De dochter van de sultan van Palembang was beledigd door de affaire van Pangeran Anum en toen To Ayo zwanger bleek, was een scheiding het onvermijdelijke resultaat. Daarna wist de voormalige slavin To Ayo de koningin-gemalin te worden van Pangeran Anum. Hij sloot in 1678 en 1679 nog twee huwelijken met voorname vrouwen uit Makassar. Eén van de twee heette Karaeng Fatimah en was de dochter van de sultan van Makassar. Ze werd de

⁸¹ Andaya, 'Cash cropping' 109-111; Andaya, *To live as brothers*, 127-129.

⁸² Idem, 58-59.

⁸³ Idem, 59.

belangrijkste koningin-gemalin vanwege haar afkomst. De andere vrouw heette Ratu Mas Tengah. Hoewel de twee nieuwe vrouwen van sultan Ingalaga aan het begin neerkeken op To Ayo – op een gegeven moment werd ze uitgemaakt voor Bugis hoer – konden ze uiteindelijk goed samenwerken met elkaar.⁸⁴

To Ayo, Karaeng Fatimah en Ratu Mas Tengah regeerden in feite over Jambi door hun politieke bekwaamheid en economische macht. Ze hadden bijvoorbeeld controle over enkele dorpen waar veel peper groeide en ze gingen soms stroomopwaarts om meer peper te verzamelen. Die peper verhandelden ze en werd soms ook gesmokkeld naar onder andere Malakka en Macao tegen hoge prijzen.⁸⁵ In 1687 werd sultan Ingalaga met hulp van de VOC vervangen door een andere sultan, Kiai Gedé. Hij werd met zijn koningin-gemalinnen, kinderen, slaven en andere bezittingen verbannen naar Batavia.⁸⁶

Hoewel het driemanschap achter sultan Ingalaga dus niet de facto aan de macht was, oefenden ze veel invloed uit. In dit hoofdstuk wordt onderzocht waarom de drie koningin-gemalinnen relatief belangrijke rollen in het sultanaat konden bekleden. Dat wordt opnieuw gedaan aan de hand van de drie factoren, waarin verklaringen kunnen worden gevonden voor hun regeerperiode. In dit hoofdstuk is gekozen om de periode van 1679 tot en met 1687 te onderzoeken, de tijd waarin sultan Ingalaga en de drie koninginnen aan de macht waren, omdat er toen veel strijd was tussen de *hulu*, de *hilir* en de VOC. Hierdoor bevatten bronnen uit deze periode interessante informatie, omdat in een periode van strijd duidelijker te zien is hoe heersers hun macht uitoefenen en legitimeren.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op secundaire literatuur en bronnen van de VOC. Over vroegmodern Sumatra is meer geschreven dan over de drie koningin-gemalinnen van sultan Ingalaga. De bijzondere positie van vrouwen in Sumatra komt aan bod in *The Flaming Womb* van Barbara Andaya.⁸⁷ In haar andere boek *To live as Brothers* beschrijft Andaya hoe de komst van de Nederlanders en Engelsen de relatie tussen Jambi en buurstaat Palembang beïnvloedde.⁸⁸ Ander onderzoek draait vaak om de peper- en textielhandel van het sultanaat of de geopolitieke omstandigheden.⁸⁹ Er is geen specifiek onderzoek gedaan naar de koningin-gemalinnen, maar ze worden af en toe besproken in de bestaande literatuur.

⁸⁴ Andaya, *The flaming womb*, 178-179; Andaya, *To live as brothers*, 103-109, 129.

⁸⁵ Idem, 129.

⁸⁶ Idem, 132.

⁸⁷ Andaya, *The flaming womb*.

⁸⁸ Andaya, *To live as brothers*.

⁸⁹ Barbara W. Andaya, 'The cloth trade in Jambi and Palembang society during the seventeenth and eighteenth centuries' in: Debin Ma (red.), *Textiles in the Pacific, 1500-1900* (Londen 2017), 235-254; Colombijn, 'The volatile state'; Watson Andaya, 'Cash cropping'.

Jambi wordt ook veel beschreven in bronnen van de VOC. Dit materiaal staat vol politieke en economische details over Jambi.⁹⁰ De VOC heeft bijvoorbeeld beschreven hoe de drie koninginnen de peperhandel beheersten en hoe de Nederlanders invloed in deze handel probeerden te verkrijgen.

Er bestaan lokale bronnen uit Jambi, zoals de *Hikayat Negeri Jambi*. Deze kroniek volgt het sultanaat vanaf het begin tot het eind en stamt uit de negentiende eeuw. Helaas is het niet gebruikt in dit hoofdstuk omdat het niet is vertaald, maar het vormt hoogstwaarschijnlijk een interessante tegenhanger voor de bronnen van de VOC.⁹¹

Matrifocaliteit

Een reden voor de relatief machtige koningin-gemalinnen in Jambi zou het matrifocale karakter van de samenleving kunnen zijn. Volgens Nancy Tanner en Barbara Watson Andaya konden vrouwen door deze matrifocaliteit in Zuidoost-Azië vaak autonoom handelen en belangrijke rollen in de samenleving vervullen. In hoeverre stonden vrouwen centraal in Jambi?

Vrouwen hadden een hoge status in Jambi. Ze konden veel invloed uitoefenen op het hof en in de rest van het koninkrijk. Op het hof mochten sommige vrouwen – enkelen maakten deel uit van de *orangkaya*, anderen waren getrouwd met invloedrijke mannen – aanwezigheid zijn bij staatsgelegenheden. Daardoor waren ze op de hoogte van wat er speelde in het koninkrijk en konden ze meepraten over beslissingen of bemiddelen. Andere vrouwen stonden lager in de hiërarchie op het hof, maar konden alsnog in contact komen met de sultan, andere invloedrijke mensen aan het hof en Europese bezoekers. Een dienstmeisje op het hof in 1720 is daar een voorbeeld van. Zij gaf de sultan iedere dag *pinang* (betelnoten) en hoorde per ongeluk over een complot dat werd gesmeed tegen vertegenwoordigers van de VOC. Zij bracht de Nederlanders daarvan op de hoogte, die haar daar zeer dankbaar voor waren.⁹²

Buiten het hof vervulden vrouwen ook belangrijke rollen in de samenleving. Zoals eerder vermeld, waren het voornamelijk vrouwen die textiel produceerden en verhandelden in de gebieden stroomopwaarts in Jambi. Deze vrouwen waren relatief machtig, omdat ze zich konden verzetten tegen opgelegde regels van de VOC. Daarnaast stonden ze in hoog aanzien.

⁹⁰ Andaya, *To live as brothers*, XIII.

⁹¹ Sergei Kukushkin, 'Hikayat Negeri Jambi: the structure and sources of a nineteenth-century Malay historical work', *Indonesia and the Malay world* 32 (2004), 53-61; Jawi manuscript Hikayat Negeri Jambi te raadplegen via Universiteitsbibliotheek Leiden, cod. or. 12182:

<https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/islandora/object/item:2041483#page/1/mode/1up>

⁹² Andaya, *To live as brothers*, 59, 103; NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1243, fl. 31; inv.nr. 1945, fl. 52.

Ze weefden geen textiel omdat mannen dat niet wilden doen: textielproductie had een vrouwelijke connotatie en was verbonden met rituelen in Jambi.⁹³

Van de vrouwen op en buiten het hof, waren de koninginnen het meest machtig. De drie koningin-gemalinnen van sultan Ingalaga overstemden soms zelfs hun echtgenoot op politiek en economisch vlak en bestuurden in praktijk het koninkrijk. De sultan had immers volgens de VOC gezworen om ‘te leven en sterven’ met To Ayo, en hij leek de drie vrouwen geen verzoek te kunnen weigeren.⁹⁴ Machtige koninginnen waren geen uitzondering in Jambi, zoals het eerder genoemde voorbeeld van Ratu Mas (r. 1630-1665) bewijst. Hoewel er in Patani grenzen waren aan wat de koninginnen mochten doen, – zij mochten bijvoorbeeld niet elke dag mannelijke gasten ontvangen – leken de mogelijkheden van de koningin-gemalinnen in Jambi bijna onbeperkt.

Er bestond relatief veel gelijkheid tussen mannen en vrouwen in het koninkrijk. Misschien valt dat te verklaren vanuit de nabijheid van Minangkabau, een gebied ten westen van Jambi. De samenleving van Minangkabau was matrilineair. Erfenissen gingen bijvoorbeeld in de eerste plaats naar het oudste vrouwelijke familielid. Daardoor was het meeste bezit, zoals land en huizen, het eigendom van de vrouw. In Jambi bestond dit systeem niet, maar verwantschap aan (voormalige) koninginnen kon wel belangrijk zijn als mannen aanspraak probeerden te maken op hoge posities aan het hof.⁹⁵

Ondanks de centrale rol van vrouwen in Jambi en de verstrekkende invloed die de koninginnen hadden, was de samenleving van het Sumatraanse koninkrijk niet volledig matrifocaal. Het beeld wat er bestond van de koningin-gemalinnen van sultan Ingalaga was negatief. Door de bevolking van Jambi werden ze vijandig bejegend. Hun onverzadigbare lust naar peper werd als oorzaak gezien voor de problemen waar het koninkrijk mee te maken had. Ook was men bang dat sultan Ingalaga door de koningin-gemalinnen werd gemanipuleerd.⁹⁶ Dit negatieve beeld is hoogstwaarschijnlijk ontstaan door de onpopulaire acties van de koninginnen, maar kan ook duiden op het feit dat machtige vrouwen gevaarlijk werden gevonden en niet compleet geaccepteerd werden in Jambi. Daarnaast is er geen bewijs dat er in Jambi in de zeventiende en achttiende eeuw regerend koninginnen waren, zoals Raja Ijau en haar opvolgers in Patani. De koninginnen van Jambi konden veel macht uitoefenen, maar verleenden altijd hun autoriteit aan het koningschap van hun man.

⁹³ Andaya, *The flaming womb*, 117; Andaya, ‘The cloth trade’, 241.

⁹⁴ Andaya, *To live as brothers*, 103; NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1277, fl. 1203v, 1205; inv.nr. 1283, fl. 1553v.; inv.nr. 1282, fl. 846; inv.nr. 1290, fl. 210v, 228v.

⁹⁵ Lapidus, ‘Islamic societies’, 578; Andaya, *To live as brothers*, 59.

⁹⁶ Andaya, *To live as brothers*, 129-130; NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1414, fl. 229.

Er is kortom veel bewijs voor een matrifocale samenleving in Jambi in de zeventiende en achttiende eeuw. Vrouwen hadden immers aan het hof en daarbuiten een hoge status en sommigen waren zeer machtig. Toch valt er ook iets tegen het matrifocale karakter van Jambi in te brengen: vrouwen die in de ogen van de bevolking te veel macht hadden, werden als gevaarlijk bestempeld. Ook regeerden koninginnen niet in hun eigen naam over het koninkrijk.

Handel

Bestond er in Jambi een verband tussen de handel en vrouwelijke heersers? Waren de koningin-gemalinnen van sultan Ingalaga, zoals Anthony Reid beweert, op de troon gezet door de elite omdat er werd gedacht dat zij meer ontvankelijk zouden zijn voor de ideeën van de sultan en de aristocratie omtrent de handel? Of was hier geen sprake van, en konden de koninginnen juist een onafhankelijke rol spelen in de handel van Jambi?

De bronnen en secundaire literatuur zijn relatief eensgezind over de rollen van To Ayo, Ratu Mas Tengah en Karaeng Fatimah in de handel van Jambi. Het vrouwelijk driemanschap had namelijk het grootste gedeelte van de peper- en textielhandel in de regio in handen.⁹⁷ Dat blijkt bijvoorbeeld uit dit citaat uit een verslag van de VOC-residenten Abraham Boutens en Bram Jonas in Jambi uit maart 1684: ‘Zijne gestadige wispelturicheijt en geltsugtigheden ter zijden stellende, moeten wij naar waarheijt u wel hoog edelens verklaren, dat meesdal de verdere dagelijxe verloop den die ons in den handel als buijten de zelve voorkomen door zijn driestucx heerszughtige coninginnen werden te wegs gebracht, waarvan de voornaamste genaamt Ratoe Maas Sultan, wie speciaal door haar kragtig en groot vermogen absoluijt niet alleen in de negotie, maar oock in alles den meerder speelt.’⁹⁸ De koningin-gemalinnen waren dus leidend in de handel, en To Ayo, oftewel Ratu Mas Sultan ging daarin voorop.

De grote rol van de koningin-gemalinnen in de handel kwam niet alleen omdat ze hooggeplaatst waren aan het hof: ze namen ook zelf initiatief. In Merangin en Tembesi, gebieden in de omgeving van Jambi waar peper werd verbouwd, eigenden ze zich bijvoorbeeld een aantal dorpen toe. Daardoor hadden ze makkelijk toegang tot goedkope peper. Soms gingen To Ayo, Ratu Mas Tengah en Karaeng Fatimah naar andere dorpen

⁹⁷ Andaya, *The flaming womb*, 178-179; *Dagh-register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts India anno 1679* (red. F. de Haan, Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen) (Den Haag 1909), 84.

⁹⁸ NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1403, fl. 303.

stroomopwaarts, waar ze peper en andere goederen meenamen zonder te betalen. Om nog meer te kunnen verdienen in de peperhandel, smokkelden ze soms hun handelswaar naar andere regio's zoals Melaka, Riau, Macao en Bengkalis zonder belasting te betalen. Ratu Mas Tengah liet bijvoorbeeld een schip uitrusten door een piraat, Panglima Teko. Hij moest voor Tengah peper verhandelen in Siam in ruil voor luxegoederen.⁹⁹ Het lijkt alsof de koningin-gemalinnen weinig rekenschap hoefden af te leggen aan sultan Ingalaga en de handelsaristocratie van Jambi. Ze konden immers veel peper bemachtigen voor hun privéhandel en werden niet tegengehouden als ze dit smokkelden naar andere gebieden. Deze daden maakten de koningin-gemalinnen niet geliefd onder de bevolking van Jambi. Men zag het als de schuld van het driemanschap dat er op de peperplantages harder gewerkt moest worden voor minder geld.¹⁰⁰

Deze grote rol in de handel die de koningin-gemalinnen vervulden, was niet uitzonderlijk in Jambi. In 1630 kwam de vrouw van de toenmalige sultan aan de macht als douairière toen haar man en hun zoon tegelijkertijd overleden. Zij werd ook Ratu Mas genoemd. Tot haar dood in 1665 oefende ze veel invloed uit in Jambi. Ze diende bijvoorbeeld als bemiddelaar tussen de Nederlandse en Engelse handelscompagnieën die peper wilden kopen en de Sumatraanse handelaren die de peper in hun bezit hadden. Deze rol vervulde ze niet alleen als gevolg van haar koninklijk bloed, maar ook door haar enorme rijkdom en handelstalent. Ze ontving namelijk tolgeden en inkomsten uit kroondomeinen waar peper werd verbouwd. Door deze welvaart kon ze een belangrijk figuur in de peperhandel worden. Ze kocht bijvoorbeeld grote pepervoorraden op van handelaren en verkocht die vervolgens aan de Nederlanders en Engelsen tegen een hogere prijs. Haar vele bezigheden werden opgemerkt door de aanwezige Europeanen: een Nederlandse resident in Jambi noemde Ratu Mas een 'ervaren koopwif'.¹⁰¹ Voor de regeerperiode van sultan Ingalaga en zijn drie koningin-gemalinnen was men in Jambi dus al gewend aan machtige vrouwen die zonder veel bemoeienis van anderen sleutelposities bekleedden in de handel van het koninkrijk.

In Jambi speelden niet alleen koninginnen belangrijke rollen in de handel. Vooral in de textielhandel vervulden normale vrouwen belangrijke functies in de productie, inkoop en verkoop. Textiel was belangrijk in Jambi en andere Maleise regio's vanwege het gebruik in rituelen en als betaalmiddel. In de gebieden stroomopwaarts van Jambi waren het meestal

⁹⁹ Andaya, *To live as brothers*, 129; NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1386, fl. 986; inv.nr. 1403, fl. 301-303; inv.nr. 1414, fl. 234.

¹⁰⁰ Andaya, *To live as brothers*, 129.

¹⁰¹ NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1127, fl. 398; inv.nr. 1131, fl. 1327v.; inv.nr. 1138, fl. 595; inv.nr. 1252, fl. 1050; *Dagh-register anno 1679*, 247; Andaya, 'The cloth trade', 246.

vrouwen die katoen verbouwden en er textiel van weefden. De VOC probeerde het monopolie op textiel te verdedigen door deze productie te verbieden, maar daar trokken de vrouwen zich weinig van aan. Naast de productie hielden vrouwen zich bezig met import en export van textiel. Dat is te zien in klachten die vrouwen indienden toen de VOC in 1683 een verbod instelde voor bewoners van Jambi om textiel te importeren en te verkopen. Uit de klachten blijkt een hoge mate van wrok. Vrouwen bleven doorgaan met het verhandelen van textiel, al dan niet in het geheim.¹⁰² Vrouwen in Jambi waren dus net zoals de koningin-gemalinnen van sultan Ingalaga belangrijk in de handel en leken zich weinig aan te trekken van inmenging van de VOC.

Uit de bronnen van de VOC en secundaire literatuur over Jambi valt te concluderen dat de koningin-gemalinnen zeer belangrijk waren in de handel van peper en textiel. Ze leken in mindere mate rekening te houden met andere invloedrijke personen, zoals dat wel het geval was in Patani, waar de koninginnen overlegden met de *orangkaya*. De centrale rol van To Ayo, Ratu Mas Tengah en Karaeng Fatimah in de handel van Jambi kwam waarschijnlijk door hun hoge posities, hun talent en traditie.

Religie

In het begin van de elfde eeuw was de islam op Sumatra in opkomst door contacten met Arabische en Indiase handelaren. Zij overtuigden de lokale vorsten en de bevolking om zich te bekeren tot het islamitische geloof. Aan het einde van de zeventiende eeuw konden de koningin-gemalinnen van sultan Ingalaga in het islamitische Jambi veel macht uitoefenen. In deze paragraaf wordt bestudeerd welke rol de islam speelde tijdens de regeerperiode van de drie koningin-gemalinnen van de sultan. Hield men zich strikt aan islamitische regels, of was er ruimte voor pre-islamitische tradities?

In Patani bestond er een gematigde variant van de islam, wat onder andere bleek uit de niet-Arabische titels die de koninginnen droegen. Dit was ook het geval in Jambi. Sultan Ingalaga gaf namelijk zijn eerste vrouw To Ayo, de voormalige slavin, de titel Ratu Mas. De tweede en derde koningin hadden deze titel ook in hun naam. De tweede koningin heette namelijk Ratu Mas Tengah, en de derde koningin, Karaeng Fatimah, werd Ratu Sultan Ingalaga genoemd.¹⁰³ De Maleise titel Ratu Mas werd ook door eerdere koninginnen in Jambi gedragen en kwam vaak voor op Java en Sumatra. Het was een koninklijke titel die enkel voor

¹⁰² Andaya, 'The cloth trade', 236, 246.

¹⁰³ Andaya, *To live as brothers*, 104, 129; NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1294, fl. 395v., 627; inv.nr. 1386, fl. 986; inv.nr. 1403, fl. 301-303; inv.nr. 1414, fl. 234.

vrouwen werd gebruikt, en betekende Haar Koninklijke Hoogheid.¹⁰⁴ De titel Ratu Mas is, net zoals de koninklijke titels van de koninginnen van Patani, niet Arabisch. Dat kan duiden op een flexibele omgang met de islam. Naast de Maleise connotatie van de titels van To Ayo, Ratu Mas Tengah en Karaeng Fatimah, bevatten hun titels kleine verschillen die duiden op een hiërarchische verhouding tussen de drie koninginnen. To Ayo was de eerste vrouw van de sultan. De tweede koningin was de middelste koningin, want ‘Tengah’ betekent ‘midden’ in het Maleis. Karaeng Fatimah stond onderaan, want het woord ‘Mas’ ontbrak in haar titel Ratu Sultan Ingalaga. Zij was dus wel koninklijk, maar niet het hoogste. De titels van de drie koningin-gemalinnen geven kortom hints naar zowel de omgang met de islam als de rangorde van de drie vrouwen.

Naast de titels van de koningin-gemalinnen van sultan Ingalaga, is er in de bronnen van de VOC over Jambi weinig te vinden over de rol van de islam en pre-islamitische tradities in de samenleving. Dat komt waarschijnlijk door het doel van de VOC in Jambi: men wilde peper bemachtigen en dacht daarvoor geen kennis over religie nodig te hebben. In secundaire literatuur over Sumatra in de zeventiende en achttiende eeuw is wel informatie over de aard van de islam te vinden, die misschien de positie van de koningin-gemalinnen kan verklaren.

Ira M. Lapidus heeft bijvoorbeeld aangetoond dat in de meeste maritieme Zuidoost-Aziatische samenlevingen pre-islamitische culturen de basis vormden voor latere islamitische sultanaten. De kustgebieden van Sumatra, waaronder Jambi, behoorden tot deze maritieme gebieden. De islam had hier een hybride karakter, waarbij veel pre-islamitische gebruiken nog zichtbaar bleven.¹⁰⁵ Heersers namen islamitische gebruiken gedeeltelijk over. Op Sumatra zorgden heersers bijvoorbeeld meestal dat de elite islamitische namen aannam en hun kleding veranderde. Heersers lieten ook moskeeën bouwen en islamitische rechtbanken oprichten. De bevolking werd soms aangemoedigd om zich te bekeren, maar vaak was dit verplicht. Tegelijkertijd was er op Sumatra ruimte voor pre-islamitische tradities. De werking van islamitische rechtbanken was bijvoorbeeld beperkt, lokale goden werden nog vereerd en vrouwen bleven in staat om belangrijke rollen in de samenleving te vervullen.¹⁰⁶

Er is geen direct bewijs dat deze pre-islamitische gebruiken aan het einde van de zeventiende eeuw in Jambi tijdens de regeerperiode van sultan Ingalaga volop aanwezig waren. In bronnen uit de twintigste eeuw wordt er echter vaak geschreven over de hybride

¹⁰⁴ Nancy K. Florida, *Writing the Past, Inscribing the Future: History as Prophecy in Colonial Java* (Durham 1995), 101.

¹⁰⁵ Ira M. Lapidus, ‘Islamic societies in Southeast Asia’, in: Ira M. Lapidus (red.), *Islamic societies to the nineteenth century: a global history* (Cambridge 2012), 561-580, aldaar 561.

¹⁰⁶ Lapidus, ‘Islamic societies’, 565.

vorm van de islam in Jambi. Daardoor is het waarschijnlijk dat hier een paar eeuwen eerder ook sprake van was. Een voorbeeld van een bron uit de twintigste eeuw waarin de islam op Sumatra wordt beschreven, is de ‘Mededeeling over Djambi’ uit 1938 door J. Tideman.¹⁰⁷ Tideman was de assistent-resident van Jambi aan het begin van de twintigste eeuw, toen Sumatra onderdeel was van Nederlands-Indië. Hij beschrijft dat in het algemeen de godsdienstplichten vrij trouw worden nagekomen, maar dat ‘het bijgeloof in het gedachtenleven een groote rol speelt’.¹⁰⁸ Een ander voorbeeld van een twintigste-eeuwse bron waarin pre-islamitische gebruiken aan bod komen, is de monografie uit 1935 van de cultureel antropoloog Edwin M. Loeb over de geschiedenis en de bevolking van Sumatra.¹⁰⁹ Loeb gaf onder andere aan dat in sommige gebieden van Sumatra vrouwen grote invloed konden uitoefenen op politieke beslissingen, konden erven en niet werden uitgehuwelijkt.¹¹⁰ Tijdens het gebruiken van de twee bronnen van Tideman en Loeb is het belangrijk om bewust te zijn van de koloniale context van de twee boeken. Zowel Tideman en Loeb waren onderdeel van of afhankelijk van de koloniale overheid op Sumatra en namen bewust of onbewust ideeën daarvan over. Daarnaast is niet bekend in hoeverre ze de taal goed spraken. Hoewel niet alle informatie in hun boeken dus betrouwbaar is, moeten sommige gedeeltes bij gebrek aan betere bronnen gebruikt worden.

De drie koningin-gemalinnen leken niet belemmerd te worden door de islam. Hoewel ze geen regerend koninginnen waren, konden ze wel macht uitoefenen. Er is weinig direct bewijs over de aard van de islam in Jambi en de zichtbaarheid van de koninginnen, maar met behulp van bronnen uit het begin van de twintigste eeuw valt naar alle waarschijnlijkheid te concluderen dat pre-islamitische gebruiken centraal stonden in de samenleving tijdens de regeerperiode van sultan Ingalaga aan het einde van de zeventiende eeuw. De niet-Arabische titels die de koninginnen droegen kunnen daarvoor een aanwijzing zijn.

Deelconclusie

In het bovenstaande hoofdstuk over Jambi zijn wederom de drie verklaringen voor de relatief grote hoeveelheid koninginnen in vroegmodern Zuidoost-Azië getoetst.

De eerste theorie gaat over het matrifocale karakter van de meeste samenlevingen in Zuidoost-Azië, waardoor het waarschijnlijk eenvoudiger was voor vrouwen om aan de macht

¹⁰⁷ Jan Tideman, *Djambi* (Amsterdam 1938).

¹⁰⁸ Tideman, *Djambi*, 104, 107.

¹⁰⁹ E.M. Loeb, *Sumatra: its history and people* (Wenen 1935).

¹¹⁰ Loeb, *Sumatra*, 119-120.

te komen. In Jambi hadden vrouwen een hoge status en konden ze veel macht uitoefenen in hoge posities aan het hof. Toch was er in het koninkrijk geen sprake van dezelfde mate van matrifocaliteit als in Patani, want de machtige koningin-gemalinnen van sultan Ingalaga konden niet in hun eigen naam regeren, waren niet geliefd en werden zelfs gevaarlijk bevonden.

Voor de tweede theorie is net zoals in Patani weinig bewijs te vinden. De koningin-gemalinnen in Jambi waren niet op de troon gezet door de handelsaristocratie in de hoop dat de vrouwen minder autoritair zouden zijn. De drie koninginnen waren juist zeer dominant in de peper- en textielhandel en leken weinig te overleggen met de handelselite. Wellicht konden ze veel macht uitoefenen op sociaaleconomisch vlak door de sterke positie van vrouwen in de samenleving.

De derde theorie draait om de invloed van pre-islamitische gebruiken op de islam. Hierdoor zou er meer ruimte zijn voor machtige vrouwen, in tegenstelling tot orthodoxe islamitische samenlevingen, waar enkel mannen aan het hoofd staan. In Jambi is er weinig bronmateriaal uit het einde van de zeventiende eeuw dat over de rol van de islam en pre-islamitische tradities gaat. Daarom zijn er geen harde conclusies te trekken over deze eerste theorie. Wel is het waarschijnlijk dat pre-islamitische gebruiken een rol speelden bij het aan de macht komen van To Ayo, Ratu Mas Tengah en Karaeng Fatimah. Dat blijkt uit hun niet-Arabische titels en uit bronnen uit het begin van de twintigste eeuw waarin geschreven wordt over de grote rol van pre-islamitische gebruiken in Jambi.

Hoofdstuk 3: Bantam

Het sultanaat Bantam werd aan het begin van de zestiende eeuw gevestigd in de gebieden aan beide kanten van de Straat van Soenda. Door conflicten in de begintijd van het sultanaat veranderde het grondgebied vaak van vorm. In de tweede helft van de zestiende eeuw bestreek het sultanaat op Java het meest westelijke puntje. Op Sumatra behoorde het zuiden tot Bantam (zie afbeelding 4).¹¹¹ Het sultanaat werd tussen 1522 en 1527 opgericht door een islamitische geleerde uit Pasai, een sultanaat in het noorden van Sumatra. Voor die tijd behoorde Bantam tot Sunda, een hindoeïstisch koninkrijk in het west-Java (668-±1579).¹¹²

Afbeelding 5: Het sultanaat Bantam in 1570¹¹³

Net zoals in Patani en Jambi, was peper het belangrijkste exportproduct van Bantam. Ten tijde van Sunda behoorde Bantam al tot de belangrijkste havens van Java vanwege de gunstige ligging en de hoge peperproductie. Na de oprichting van het sultanaat bleef Bantam vele handelaren aantrekken uit het westen en zuiden van Azië, uit China en uit Portugal. De peperhandel leidde er toe dat Bantam een plaats werd waar ook andere goederen uit de langeafstandshandel van Azië werden verhandeld. Toen de Nederlanders voor de eerste keer naar Azië voeren, behoorde Bantam tot één van de eerste bestemmingen. Men was op de hoogte van de grote hoeveelheid peper en hoopte daarvan te profiteren. De Portugezen waren bang voor toenemende concurrentie en blokkeerden daarom de haven van Bantam. De Nederlanders hieven deze blokkade op door de Portugese vloot bij Bantam te verslaan. Na de

¹¹¹ Atsushi, *Changes of regime*, 13.

¹¹² Idem, 15-16.

¹¹³ Kaart afkomstig van https://nl.wikipedia.org/wiki/Sultanaat_Bantam#/media/Bestand:Banten_territory.png

oprichting van de VOC werd in 1603 de eerste Nederlandse handelspost opgericht in Bantam.¹¹⁴

De relatie tussen de sultans van Bantam en de VOC was vanaf het begin gespannen. De VOC probeerde de handel te domineren, terwijl Bantam zaken wilde blijven doen met meerdere partijen. Gevolgen hiervan waren onder andere het oprichten van de concurrerende handelshaven Batavia door de VOC en verschillende Nederlandse blokkades van de haven van Bantam. In 1684 verwierf de VOC een handelsmonopolie op peper als tegenprestatie voor verleende militaire steun aan de sultan. Hierna verloor Bantam de langeafstandshandel als belangrijkste bron van inkomsten en greep de VOC steeds meer in in het politieke systeem van het sultanaat om rust en orde te behouden voor goede handelsomstandigheden.¹¹⁵

In het midden van de achttiende eeuw kwam deze inmenging van de VOC in de politiek van Bantam tot een hoogtepunt. Ratu Sharifa Fatima speelde hierin een hoofdrol, eerst als koningin-gemalin van sultan Arifin (r. 1733-1748) en later als koningin-regentes namens de VOC (r. 1748-1750). Ratu Sharifa Fatima was de dochter een lokale Bantamse vrouw en Sayyd Ahmad, een Arabische rechtsgeleerde. Ze trouwde met de toekomstige sultan Arifin. Na zijn troonsbestijging in 1733 begon Ratu Sharifa Fatima met het vergroten van haar macht op het hof. Ze zorgde er bijvoorbeeld voor dat haar geadopteerde zoon de officiële troonopvolger werd. Ook overtuigde ze de VOC ervan dat sultan Arifin verbannen moest worden omdat hij aan een psychische aandoening leed. Hierna werd Ratu Sharifa Fatima door de VOC aangewezen als regentes. Gouverneur-generaal Van Imhoff was zeer tevreden met haar regering, omdat ze de VOC voorzag van grote hoeveelheden peper.¹¹⁶ Twee jaar na haar aantreden als regentes brak er een grote opstand uit, die uitliep in haar verbanning en verstrekkende invloed van Batavia over Bantam.

Deze opstand was ontstaan door een combinatie van oorzaken. Ten eerste was de rol van de VOC in Bantam door de jaren heen steeds groter geworden. De Nederlanders wilden rust en orde in het sultanaat handhaven om ervoor te zorgen dat ze zo veel mogelijk peper konden inkopen. Deze betrokkenheid was onder andere te merken tijdens troonsopvolgingen. De VOC steunde de kandidaat die bereid was het monopolie van de VOC te behouden. Hierdoor werd op den duur de rituele functie van de sultan ondermijnd, waardoor de bevolking van Bantam hem in mindere mate erkende. Dit gebeurde heel duidelijk in 1748,

¹¹⁴ Atsushi, *Changes of regime*, 17.

¹¹⁵ Johan Talens, *Een feodale samenleving in koloniaal vaarwater: staatsvorming, koloniale expansie en economische onderontwikkeling in Banten, West-Java (1600-1750)* (Hilversum 1999), 10, 56-57, 164.

¹¹⁶ Atsushi, *Changes of regime*, 59-60.

toen de VOC de sultan verbande en Ratu Sharifa Fatima op de troon zette. Een tweede reden voor de opstand in 1750 was de economische macht van het hof in het achterland. Deze macht was toegenomen en hierover bestond grote ontevredenheid. De boerenbevolking werd bijvoorbeeld gedwongen tewerkgesteld op de rijstvelden en vissers moesten hout en steen aanvoeren om een nieuw paleis voor de sultan te bouwen. De resident Brouwer van de VOC in Bantam was verontrust over deze gang van zaken en voorspelde dat er een gevaar voor de rust en orde in het rijk aan het ontstaan was.¹¹⁷ Tot slot speelden structurele spanningen aan het hof mee in de aanloop naar de opstand. Sultan Arifin had zich in de strijd om de opvolging niet geliefd gemaakt op het hof. Hij had met hulp van de VOC rivalen verbannen en hij en Ratu Sharifa Fatima werden niet automatisch gesteund door de elite.¹¹⁸

Door de relatie tussen het hof en de VOC, de economische macht van het hof in het achterland en de structurele spanningen aan het hof brak in oktober 1750 een opstand uit tussen enerzijds rebellen uit de oostelijke regio van het sultanaat en anderzijds het hof en de VOC. Aan het begin van de opstand steunde de VOC Ratu Sharifa Fatima. Toen de rebellen een snelle opmars maakten, veranderden de Nederlanders echter hun houding. Ze kwamen tot de conclusie dat de koningin-regentes de reden was voor het oproer en besloten haar in januari 1751 te verbannen naar het eiland Edam in de baai van Batavia. Daar stierf ze een jaar later. De opstand eindigde in 1752, toen de VOC een nieuwe sultan aan de macht hielp. Deze nieuwe sultan tekende in ruil voor het neerslaan van de opstand een contract met de VOC waardoor Bantam een vazalstaat van Batavia werd.¹¹⁹

Ratu Sharifa Fatima kon tijdens de regeerperiode van haar man en later als regentes veel macht uitoefenen. Mede daardoor waren er spanningen ontstaan in het sultanaat en werd ze tijdens de opstand afgezet. In dit hoofdstuk wordt gekeken naar de periode vóór haar verbanning, tussen 1733 en 1751. Aan de hand van matrifocaliteit, handel en religie wordt bestudeerd hoe Ratu Sharifa Fatima bijna twintig jaar zeer invloedrijk kon zijn.

Gegevens voor deze periode zijn voornamelijk te vinden in lokale kronieken en bronnen van de VOC. De twee belangrijkste kronieken over Bantam zijn de *Sejarah Banten* en de *Sejarah Banten rante-rante*. De eerste versie van de Javaanse kroniek *Sejarah Banten* komt uit 1662 of 1663 en is in 1913 vertaald en toegelicht door Hoessein Djajadiningrat.¹²⁰ Deze kroniek is een hikayat, maar wordt *Sejarah* genoemd omdat hij in het Javaans

¹¹⁷ NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 2707, fl. 218.

¹¹⁸ Talens, *Een feodale samenleving*, 164, 167-168.

¹¹⁹ Atsushi, *Changes of regime*, 60-63.

¹²⁰ Hoessein Djajadiningrat, *Critische beschouwing van de Sadjarah Banten. Bijdrage ter kenschetsing van de Javaansche geschiedschrijving* (Haarlem 1913).

geschreven is. De *Sejarah Banten rante-rante* en de Maleise versie ervan, de *Hikayat Hasunuddin*, werden in 1938 door Jan Edel naar het Nederlands vertaald.¹²¹ Deze kroniek bevat voornamelijk passages uit de *Sejarah Banten* en bestrijkt een kortere periode. Daarom wordt er in dit hoofdstuk alleen gebruik gemaakt van de *Sejarah Banten*. Die gaat enkel over gebeurtenissen vóór 1660 en handelt dus niet direct over Ratu Sharifa Fatima. Desondanks vertelt de kroniek veel over algemene verhoudingen op het hof van Bantam en de rol van de islam, handel en vrouwen daarbinnen. Kronieken zoals de *Sejarah Banten* zijn geschreven met een duidelijke functie: ze waren bedoeld als vorstenspiegel en leverden een bijdrage aan de culturele vorming van de politieke elite van Bantam. Dat blijkt uit het feit dat er vele kopieën bewaard zijn gebleven waarin leden van de politieke elite op lege pagina's hun eigen familiegeschiedenis hebben bijgehouden.¹²²

Er zijn relatief veel bronnen van de VOC over Bantam en Ratu Sharifa Fatima. Dat komt enerzijds door de toenemende bemoeienis van de VOC met het sultanaat tijdens het leven van Ratu Sharifa Fatima, en anderzijds door de korte afstand tussen Bantam en Batavia, waardoor brieven snel bezorgd werden en de correspondentie een hoge frequentie had. De brieven en andere documenten die van Bantam naar Batavia werden gestuurd zijn de voornaamste bron in dit hoofdstuk. Deze brieven bevatten met name gegevens over het hof van Bantam en de peperhandel, maar werpen af en toe ook licht op de manier waarop Ratu Sharifa Fatima heerste en hoe er tegen haar werd aangekeken.¹²³

Matrifocaliteit

Wellicht was er in Bantam sprake van een matrifocale samenleving, waardoor Ratu Sharifa Fatima eenvoudiger aan de macht kon komen. Werd de regentes positief beoordeeld? Was zij een uitzondering, of waren er vaker koninginnen in het sultanaat? Stonden vrouwen in het algemeen centraal in de samenleving?

Ratu Sharifa Fatima kon tijdens haar periode als koningin-gemalin en –regentes veel invloed uitoefenen op de politiek en handel van Bantam. Desondanks was ze niet geliefd. Volgens de VOC was de meerderheid van de Bantamse bevolking tegen haar gekeerd vanwege haar arrogante en inhalige beleid. Ze verdachten haar ervan dat ze complotten smeedde tegen sultan Arifin en zich te veel liet inpakken door de VOC.¹²⁴

¹²¹ Jan Edel, *Hikayat Hasanoeddin* (Meppel 1938).

¹²² Talens, *Een feodale samenleving*, 35.

¹²³ Idem, 36-37.

¹²⁴ Idem, 167.

Uit de *Sejarah Banten* blijkt ook dat koninginnen met invloed moeilijk geaccepteerd werden in Bantam. In de kroniek worden vrouwen in de stambomen bijvoorbeeld niet bij hun naam genoemd. De gemalinnen van koningen en prinses worden enkel vermeld als de vrouw of zus van.¹²⁵ In de *Hikayat Patani*, besproken in hoofdstuk 1, werden vrouwen wél met hun naam opgenomen in de stambomen van koninklijke families.¹²⁶ Niet alleen worden vrouwen niet bij hun naam genoemd in de *Sejarah*, in deze kroniek worden ook nauwelijks vrouwen beschreven die macht uitoefenden. Als één van de sultans plotseling sterft en zijn vrouw automatisch regentes wordt van hun minderjarige zoon, wordt er snel een nieuwe man voor haar gezocht zodat hij kan regeren. Dit kwam niet door de onbekwaamheid van de vrouw, want in de *Sejarah* staat: ‘het ging onder haar ook goed’.¹²⁷ Het feit dat machtige vrouwen snel plaats moesten maken voor mannen of überhaupt niet genoemd werden in de *Sejarah Banten*, hoeft niet te betekenen dat ze nauwelijks hebben bestaan in de geschiedenis van Bantam. De al-dan-niet terechte weglating van machtige vrouwen in de kroniek wijst hoe dan ook op een voorkeur voor mannelijke heersers.

In de bronnen en literatuur over Bantam wordt geen melding gemaakt van machtige vrouwen vóór Ratu Sharifa Fatima. Ook lijkt er geen sprake te zijn van invloedrijke vrouwen in de hofhouding of in het rijksbestuur. Buiten het hof konden vrouwen wel belangrijke posities hebben in de samenleving. Zoals eerder genoemd vervulden ze een centrale rol in de peperhandel. Ook waren vrouwen van belang bij ceremonies. Op een bruiloft in 1787 merkte een toevallig passerende VOC-ambtenaar bijvoorbeeld op dat het bruidspaar omringd werd door vrouwen die verschillende rituelen uitvoerden. Eén van de vrouwen voerde de bruid en de bruidegom een hapje rijst in de hoop op een vruchtbaar huwelijk.¹²⁸

In tegenstelling tot Patani en Jambi, lijkt een matrifocale samenleving in Bantam minder aanwezig te zijn. Ratu Sharifa Fatima was niet geliefd onder de bevolking van haar sultanaat. Ook voor haar regeerperiode lijken invloedrijke vrouwen moeilijk geaccepteerd te worden.

¹²⁵ Bijvoorbeeld: Djajadiningrat, *Critische beschouwing*, 22.

¹²⁶ Teeuw & Wyatt, *Hikayat Patani*, 148.

¹²⁷ Djajadiningrat, *Critische beschouwing*, 41.

¹²⁸ Andaya, *The flaming womb*, 205; J. de Rovere van Breugel, ‘Beschrijving van Bantam en de Lampongs’, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, deel 5 (1856), 309-362, aldaar 334.

Handel

In Bantam bestond op sociaaleconomisch vlak een andere situatie dan in Patani en Jambi. Ratu Sharifa Fatima werd namelijk niet koningin door haar afkomst of met hulp van de elite in de hoop dat er een gunstig handelsklimaat zou ontstaan. Ze kwam aan de macht omdat ze in 1748 door de VOC werd aangewezen om namens de Nederlanders als regentes te heersen over Bantam. De reden voor haar aanstelling door de VOC had wel met de handel te maken: ze bezorgde de compagnie grote hoeveelheden peper. Op 31 december 1749 zei gouverneur-generaal Van Imhoff zeer tevreden te zijn over de koningin-regentes: ‘men heeft sinds jaaren niet so veel peper ontvangen.’¹²⁹

Ondanks de tevredenheid van de VOC over de peperhandel tijdens het bewind van Ratu Sharifa Fatima, was de koningin geen marionet in de handen van de Nederlanders. Al voor haar aanstelling als regentes bewees Ratu dat ze een sterke mening had over de handel en zich weinig van anderen aantrok. Toen haar man net sultan was geworden, werden hij en Ratu uitgenodigd door de VOC voor een vergadering over de tegenvallende ontwikkeling van de peperhandel. De VOC-resident kreeg de indruk dat sultan Arifin zich door Ratu Sharifa Fatima liet leiden:

‘Gedurende ons discours fluijsterde deese slimme princes, alles in ’t oor, wat Arifin moeste antwoorden, en eijndelijk siende de verlegentheijt van haar man stond se op, en versogt dat ik dog wilde tragte uw Hoog Edelens toorn te versagten, vervolgde se, dat mijn man een kind is, die niet verstaat wat hij doen off laten moet, en die sig selfs niet kan regeeren [...] hij wil wel na mijn luijsteren, en ik sal niet nalaten hem ten besten te raden; Ja Ratoe, sijde ik, ik sie selfs dat hij al vrij veel na uw luijstert, en gij sult in ’t vervolg sijn gedrag moeten verantwoordten’.¹³⁰

Na deze vergadering besloot de VOC dat ze voortaan zaken van belang met Ratu Sharifa Fatima zouden bespreken. In de loop der jaren verkreeg ze de controle over het hof en het bestuur van het sultanaat. Hoewel de peperhandel sterk groeide onder haar bewind als gemalin en regentes, stond de elite niet altijd aan haar kant. Zij vonden onder andere dat ze niet te afhankelijk moest worden van de VOC voor de verkoop van peper, en dat ze niet te veel druk op de producerende bevolking op het platteland moest leggen. Na de aanstelling van

¹²⁹ J.E. Oosterling (red.), *Generale Missiven van gouverneurs-generaal en raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*, deel 11: 1743-1750 (Den Haag 1997), 831.

¹³⁰ NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 2257, fl. 280-281.

Ratu Sharifa Fatima als regentes werd ze zelfs als dictatoriaal gezien vanwege haar ongebreidelde macht.¹³¹

In Bantam vormde de hoge economische positie van Ratu Sharifa Fatima geen uitzondering in de handelswereld. In het achterland van het sultanaat waren de vrouwen verantwoordelijk voor de verkoop van peper en andere producten op de markten. Ze verkochten niet alleen aan de lokale bevolking, maar ook aan buitenlandse handelaren. De rol van vrouwen in de handel van Bantam was geïnstitutionaliseerd, want op de markten kregen verschillende groepen vrouwen speciale gedeeltes toegewezen waar ze mochten verkopen.¹³²

In de *Sejarah Banten* is geen informatie te vinden over vrouwen en handel in Bantam. Dat komt waarschijnlijk door de focus op lokale politieke ontwikkelingen in de kroniek. In de VOC-bronnen komt echter een duidelijk beeld naar voren over de rol van Ratu Sharifa Fatima in de handel. Er is weinig bewijs te vinden voor de stelling van Anthony Reid. Hoewel Ratu de VOC veel peper bezorgde, had ze zelf de controle. Ze overschaduwde sultan Arifin en de elite aan het hof, en de bevolking van Bantam vond haar in de aanloop naar de opstand steeds dictatorialer worden.

Religie

In deze paragraaf wordt bestudeerd welke rol de islam speelde in Bantam in de eerste helft van de achttiende eeuw. Werd er vanuit de islam kritiek gegeven op Ratu Sharifa Fatima? Of was men, net zoals in Patani en Jambi, relatief mild en bleef er ruimte over voor pre-islamitische tradities?

Bantam stond in de achttiende eeuw bekend als één van de belangrijkste plaatsen voor studie naar de islam in Zuidoost-Azië. De islam had in het sultanaat een strenger en orthodoxer karakter dan in andere nabijgelegen gebieden.¹³³ De inwoners hechtten veel waarde aan hun religieuze plichten: ze baden verschillende keren per dag en vastten tijdens de Ramadan. Dit was niet alleen het geval ten tijde van Ratu Sharifa Fatima. In het verslag van de eerste schipvaart van de Nederlanders naar Azië werd namelijk benoemd dat men in het westen van Java de islamitische traditie goed volgde.¹³⁴ Uit een studie naar islamitische instellingen in Bantam blijkt ook dat de hoeveelheid islamitische scholen en mystieke broederschappen in de achttiende eeuw toenam, wat wijst op een centrale rol van de islam in

¹³¹ Talens, *Een feodale samenleving*, 168; Atsushi, *Changes of regime*, 60.

¹³² Andaya, *The flaming womb*, 120, 124.

¹³³ Idem, 122.

¹³⁴ Willem Lodewijksz, *De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597*, deel 1 (red. G.P. Rouffaer & J.W. IJzerman) (Den Haag 1915), 114-115.

het sultanaat.¹³⁵ Opmerkelijk genoeg is de *Sejarah Banten* erg zwijgzaam over islamitische rituelen aan het hof. Wellicht kan dit komen doordat de islam als min of meer vanzelfsprekend beschouwd werd.¹³⁶ Tussen de regels door is de islam wel alom vertegenwoordigd in de kroniek. Er wordt bijvoorbeeld beschreven hoe verschillende sultans op bedevaart gaan naar Mekka en dat er vele moskeeën werden gebouwd in het sultanaat.¹³⁷

Ondanks de grote invloed van de islam in Bantam, keerde men zich tijdens de opstand in 1750 niet tegen Ratu Sharifa Fatima omdat ze een vrouw was. Men protesteerde tegen haar omdat ze in hun ogen weinig legitimiteit had. Ze was door de VOC als regentes aangesteld, terwijl er geen sultan meer was. Deze beslissing was volgens de opstandelingen een ernstige misvatting, want de sultan werd in Bantam gezien als de vertegenwoordiger van God op aarde en kon niet opeens worden vervangen door iemand die regeerde namens de VOC. De bevolking kwam dus in opstand omdat het geloof voorschreef dat hun leider aangesteld moest worden door God. Als de VOC een mannelijke regent had aangesteld, was er waarschijnlijk hetzelfde probleem ontstaan. Wat ook meespeelde voor de opstandelingen, was de in hun ogen willekeur waarmee Ratu Sharifa Fatima regeerde.¹³⁸ Ze zat ‘te swaijen met den regerings staff na haer eijge welbehagen en particuliere intresse sonder sig daer tegens te derven aankanten’.¹³⁹ Ook zou ze zich de lijfspreuk ‘het raekt mij niet of mijne onderdanen mij beminnen indien zij mij maer vreesen’ aangemeten hebben.¹⁴⁰

De koningin-regentes verloor haar macht dus vooral door haar illegitimiteit en omdat de VOC zijn steun introk en haar verbande. Hoewel vrouwen volgens de islam officieel niet mogen heersen, werd hier in Bantam in de achttiende eeuw weinig aandacht aan besteed.

Deelconclusie

De bronnen over Bantam geven een duidelijk beeld ten aanzien van de drie verklaringen voor islamitische koninginnen in vroegmodern Zuidoost-Azië.

Een eventueel matrifocaal karakter van de Bantamse samenleving verklaart niet het regentschap van Ratu Sharifa Fatima. Invloedrijke vrouwen werden namelijk met moeite geaccepteerd en kwamen waarschijnlijk niet vaak voor in de geschiedenis van Bantam.

¹³⁵ Martin van Bruinessen, ‘*Shari’a court, tarekat and pesantren: religious institutions in the Banten sultanate*’, *Archipel* 50 (1995), 165-199; Atsushi, *Changes of regime*, 32-34.

¹³⁶ Talens, *Een feodale samenleving*, 142.

¹³⁷ Djajadiningrat, *Critische beschouwing*, 50, 53-53, 67.

¹³⁸ Talens, *Een feodale samenleving*, 172-173; NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 2726, fl. 179-184.

¹³⁹ NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 2589, fl. 100.

¹⁴⁰ NA, VOC, 1.04.02, inv.nr. 2589, fl. 106.

De tweede theorie over handel wordt nauwelijks ondersteund door de bronnen. Dat komt deels door de context. De regentes werd namelijk niet aan de macht geholpen door een handelsaristocratie in de hoop op een gunstig handelsklimaat; de VOC benoemde haar tot koningin-regentes. Ratu Sharifa Fatima maakte daarnaast duidelijk haar eigen beslissingen omtrent de handel, waar sultan Arifin en de elite het niet altijd mee eens waren.

Ten derde speelde bij de aanstelling van Ratu Sharifa Fatima de invloed van pre-islamitische gebruiken een kleine rol. Het sultanaat Bantam was juist erg orthodox, wat onder andere blijkt uit de toenemende hoeveelheid islamitische scholen en mystieke broederschappen. Ondanks de strenge islam, werd er niet geprotesteerd tegen het feit dat Ratu Sharifa Fatima een vrouw was. De reden van het protest was de illegitieme manier waarop ze aan de macht was gekomen.

In Bantam zijn de drie theorieën over islamitische koninginnen in Zuidoost-Azië dus het minst van toepassing in vergelijking met Patani en Jambi. Wellicht valt de macht van Ratu Sharifa Fatima te verklaren vanuit de specifieke context in Bantam rond 1750. Er waren op dat moment geen directe mannelijke troonopvolgers, de elite was verdeeld en de VOC had veel invloed op de binnenlandse politiek van het sultanaat. In de conclusie zal dit verder worden besproken.

Conclusie

In deze scriptie is aan de hand van drie theorieën onderzocht hoe de grote hoeveelheid koninginnen in vroegmodern islamitisch Zuidoost-Azië verklaard kan worden. Een verscheidenheid aan bronnen is geanalyseerd met behulp van verklaringen vanuit matrifocaal, sociaaleconomisch en religieus oogpunt. Is er een verklaring die het meest aannemelijk is? En hebben de drie theorieën überhaupt nut?

De eerste theorie verklaart vrouwelijke leiders vanuit het matrifocale karakter van de samenleving. Volgens Barbara Watson Andaya hadden vrouwen in de meeste islamitische staten in vroegmodern Zuidoost-Azië een hoge status en konden ze vaak autonoom handelen. Deze gelijkheid was diepgeworteld en kon daarom tot op zekere hoogte blijven bestaan na de opkomst van de islam. In Patani was de samenleving het meest matrifocaal. Het werd normaal gevonden dat vrouwen het land bestuurden en ze werden bewonderd. In Jambi was het vrouwelijk triumviraat minder geliefd onder de bevolking en konden ze niet in hun eigen naam regeren. In het algemeen hadden vrouwen wel een hoge status en was het mogelijk om veel macht uit te oefenen. In Bantam was nauwelijks sprake van een matrifocale samenleving. Vrouwelijke leiders kwamen niet vaak voor en werden met moeite geaccepteerd.

Volgens de tweede theorie zou er een verband bestaan tussen handel en vrouwelijke heersers. Onder andere Anthony Reid heeft namelijk beweerd dat de *orang kaya* van Zuidoost-Aziatische staten vrouwelijke troonpretendenten vaak steunden, omdat zij verwachtten dat een vrouw op de troon gunstig zou zijn voor de handel. Hoewel dit logisch klinkt, is er voor deze verklaring weinig bewijs te vinden. De koninginnen van Patani, Jambi en Bantam waren allen zeer actief in de handel, maar ze waren niet met behulp van de elite aan de macht gekomen. Ook overlegden ze niet altijd met belangrijke handelaren en hovelingen.

Aanhangers van de derde theorie beweren dat de grote hoeveelheid vrouwelijke heersers werd veroorzaakt door pre-islamitische ideeën en gebruiken. Daardoor had de islam minder invloed. In Patani was dit het geval. Raja Ijau en haar opvolgers gebruikten geen islamitische koninklijke titels, volgens de *Hikayat Patani* werden 'heidense praktijken' lange tijd niet afgezworen, en de koninginnen hoefden zich niet te bedekken als ze met mannen praatten. In Jambi is het vanwege de aard van het bronnenmateriaal moeilijk om te bewijzen dat een milde variant van de islam een rol speelde bij het aan de macht komen van To Ayo, Ratu Mas Tengah en Karaeng Fatimah. Het is echter waarschijnlijk dat men in Jambi niet orthodox islamitisch was. De niet-Arabische titels van het driemanschap en bronnen uit de

twintigste eeuw die spreken over pre-islamitische gebruiken in het sultanaat wijzen daarop. Het sultanaat Bantam was juist erg orthodox: het moskeebezoek lag hoog en islamitische geleerden hadden veel invloed. Toch kon Ratu Sharifa Fatima bij uitzondering koningin-regentes worden.

Terwijl de sociaaleconomische verklaring duidelijk afgeschreven kan worden, valt er voor de twee resterende theorieën meer te zeggen. Desondanks zijn er twee belangrijke kanttekeningen te maken bij de drie verklaringen. Ten eerste zijn de theorieën niet los te zien van de context in de koninkrijken. Raja Ijau en haar opvolgers waren hoogstwaarschijnlijk geen koningin geworden als er mannelijke opvolgers waren geweest. To Ayo, Karaeng Fatimah en Ratu Mas Tengah hadden weinig kans gehad om over Jambi te regeren als sultan Ingalaga dat niet had toegestaan. In het zeer orthodox islamitische Bantam was Ratu Sharifa Fatima vermoedelijk niet benoemd tot regentes als de VOC zich niet met het sultanaat had bemoeid.

Het blijkt dat een matrifocale samenleving en pre-islamitische tradities van belang waren voor de grote hoeveelheid koninginnen in vroegmodern Zuidoost-Azië, maar dat er tegelijkertijd moet worden gekeken naar de lokale ontwikkelingen in de periodes waarin koninginnen aan de macht waren. Dit betekent niet dat de theorieën nutteloos zijn: ze geven duidelijke handvaten voor de belangrijkste redenen voor de vele islamitische koninginnen.

Zonder matrifocale samenleving waren de drie machtige koningin-gemalinnen in Jambi immers waarschijnlijk niet geaccepteerd; zonder pre-islamitische tradities is het niet zeker of Raja Ijau en haar opvolgers langer dan een eeuw op de troon hadden kunnen zitten. De verklaringen voor vroegmoderne koninginnen zijn dus niet los van de context te zien.

De tweede kanttekening draait om het nut van de drie theorieën. Hoewel de drie verklaringen tot op zekere hoogte in de juiste richting wijzen, zaaien de bronnen over de koninginnen in Patani, Jambi en Bantam twijfel over de beperkte radius van de theorieën. Gebeurtenissen beschreven in *hikayats* en Europese bronnen lijken met elkaar samen te hangen in plaats van te passen in drie gescheiden hokjes. Het bestaan van islamitische koninginnen valt in eerste instantie te verklaren vanuit de matrifocaliteit van de koninkrijken. Die matrifocale kenmerken komen tot uitdrukking in de grote rol van koninginnen en andere vrouwen in de handel, en hangen samen met een milde variant van de islam. Dankzij de centrale positie van vrouwen in de islamitische koninkrijken, kon Raja Ijau in Patani bijvoorbeeld belangrijke beslissingen nemen op handelsgebied: ze verleende onder andere verschillende buitenlanders toestemming om producten te kopen en verkopen. De theorie over religie hangt ook samen met matrifocaliteit. Zowel in Patani als Jambi, koninkrijken waar de

islam niet streng werd nageleefd, konden vrouwen relatief vaak hoge posities bekleden. In het sultanaat Bantam was men orthodox-islamitisch en werden tegelijkertijd invloedrijke vrouwen met moeite geaccepteerd. De regeerperiode van Ratu Sharifa Fatima was daar eerder een uitzondering dan de regel. Het valt te begrijpen dat duidelijke theorieën aantrekkelijk zijn, maar in dit geval kan men zich afvragen of het de beste manier is om de islamitische koninginnen in Zuidoost-Azië te benaderen.

Ik hoop met dit onderzoek aangetoond te hebben dat vroeger vrouwen in gedeeltes van Zuidoost-Azië relatief eenvoudig aan de macht konden komen, ze op een goede en effectieve manier hun rijk konden besturen en dat ze soms zeer geliefd waren onder de bevolking. Het zou interessant zijn om meer onderzoek te doen naar koninginnen ná 1800: als er koninginnen voorkwamen, hoe werd er dan in lokale en Europese bronnen naar hen gekeken? Met welke redenen werden ze goed- of afgekeurd? Dit soort onderzoek kan zorgen voor een breder perspectief op islamitische koninginnen. Hoewel er in vele hedendaagse islamitische landen geen vrouwelijke leiders meer zijn, is dit bredere perspectief wel nodig, opdat het bestaan van islamitische koninginnen in het verleden niet meer wordt ontkend.

Bibliografie

Primair

Aziatische kronieken

Djajadiningrat, Hoesein, *Critische beschouwing van de Sadjarah Banten. Bijdrage ter kenschetsing van de Javaansche geschiedschrijving* (Haarlem 1913).

Edel, Jan, *Hikayat Hasanoeddin* (Meppel 1938).

Hikayat Negeri Jambi (Jawi manuscript te raadplegen via Universiteitsbibliotheek Leiden, cod. or. 12182:

<https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/islandora/object/item:2041483#page/1/mode/1up>)

Teeuw, A. & D.K. Wyatt, *Hikayat Patani: The story of Patani* (Den Haag 1970).

Krantenartikelen

“PPP veruit grootste partij in Pakistan na verkiezingen. Bhutto zal moeten omzien naar coalitiepartners”. “De Volkskrant”. 's-Hertogenbosch, 18-11-1988. Geraadpleegd op Delpher op 08-08-2019,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010856470:mpeg21:a0140>

"BUITENLAND Kan een vrouw wel een islamitisch volk leiden?". "Het Parool". Amsterdam, 17-11-1988. Geraadpleegd op Delpher op 08-08-2019,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010832919:mpeg21:a0187>

Reisverslagen en monografieën

Foreest, H.A. van & A. de Booy (red.), *De vierde schipvaart der Nederlanders naar Oost Indië onder Jacob Wilkens en Jacob van Neck (1599-1604)* (Den Haag 1980).

Loeb, E.M., *Sumatra: its history and people* (Wenen 1935).

Moreland, W.H. (red.), *Peter Floris, his voyage to the East Indies in the Globe 1611-1615: the contemporary translation of his journal* (Surrey 2010).

Rouffaer, G.P. & J.P. IJzerman (red.), *De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597, d'eerste boeck, van Willem Lodewijckz.* (Den Haag 1915).

Rovere van Breugel, J. de, ‘Beschrijving van Bantam en de Lampongs’, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, deel 5 (1856), 309-362.

Tideman, Jan, *Djambi* (Amsterdam 1938).

VOC (uitgegeven en onuitgegeven)

Nationaal Archief Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang 1.04.02

Inventarisnummers Patani: - 1056, fl. 19-21, 57-59
- 1066, fl. 419-425

Inventarisnummers Jambi: - 1294, fl. 395v, 627
- 1386, fl. 986
- 1403, fl. 301-303
- 1414, fl. 229, 234
- 1127, fl. 398
- 1131, fl. 1327v
- 1138, fl. 595

- 1252, fl. 1050
- 1243, fl. 31
- 1945, fl. 52
- 1277, fl. 1203v, 1205
- 1283, fl. 1553v
- 1282, fl. 846
- 1290, fl. 210v, 228v

- Inventarisnummers Bantam: - 2726, fl. 179-184
 - 2589, fl. 100, 106
 - 2257, fl. 280-281
 - 2707, fl. 218

Haan, F. de (red.), *Dagh-register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts India anno 1679* (Den Haag 1909).

Oosterling, J.E. (red.), *Generale Missiven van gouverneurs-generaal en raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*, deel 11: 1743-1750 (Den Haag 1997).

Secundair

Amirell, Stefan, 'The blessings and perils of female rule: new perspectives on the reigning queens of Patani, c. 1584-1718', *Journal of Southeast Asian Studies* 42:2 (2011), 303-323.

Idem, 'Female rule in the Indian Ocean world (1300-1900)', *Journal of World History* 26:3 (2015), 443-489.

Andaya, Barbara W. & Yoneo Ishii, 'Religious Developments in Southeast Asia, c. 1500-1800', in: Nicholas Tarling (red.), *The Cambridge History of Southeast Asia, Volume One: From Early Times to c. 1800* (Cambridge 1992), 508-571.

Andaya, Barbara W., 'Cash cropping and upstream-downstream tensions: the case of Jambi in the seventeenth and eighteenth centuries', in: Anthony Reid (red.), *Southeast Asia in the early modern era: trade, power, and belief* (Londen 1993), 91-122.

Idem, *To live as brothers: southeast Sumatra in the seventeenth and eighteenth centuries* (Honolulu 1993).

Idem, 'The changing religious role of women in premodern South East Asia', *South East Asia Research* 2 (1994), 99-116.

Idem, *The flaming womb: repositioning women in early modern Southeast Asia* (Honolulu 2006).

Idem, 'Studying women and gender in Southeast Asia', *International Journal of Asian Studies* 4:1 (2007), 113-136.

Idem, 'The cloth trade in Jambi and Palembang society during the seventeenth and eighteenth centuries' in: Debin Ma (red.), *Textiles in the Pacific, 1500-1900* (Londen 2017), 235-254.

Andaya, Leonard Y., 'A very good-natured but awe-inspiring government': the reign of a successful queen in seventeenth-century Aceh', in: Elsbeth Locher-Scholten en Peter Rietbergen (red.), *Hof en handel: Aziatische vorsten en de VOC 1620-1720* (Leiden 2004).

Atsushi, Ota, *Changes of regime and social dynamics in West Java: society, state and the outer world of Banten, 1750-1830* (Leiden 2006).

Bes, Lennart, 'The ambiguities of female rule in Nayaka South India, seventeenth to

- eighteenth centuries', in: Elena Woodacre (red.), *A companion to global queenship* (Leeds 2018), 209-229.
- Bradley, Francis R., 'Moral order in a time of damnation: the *Hikayat Patani* in historical context', *Journal of Southeast Asian Studies* 40:2 (2009) 267-293.
- Bruinessen, Martin van, '*Shari'a* court, *tarekat* and *pesantren*: religious institutions in the Banten sultanate', *Archipel* 50 (1995), 165-199.
- Colombijn, Freek, 'The volatile state in Southeast Asia: evidence from Sumatra, 1600-1800', *The Journal of Asian Studies* 62:2 (2003), 497-529.
- Duindam, Jeroen, *Dynasties: a global history of power, 1300-1800* (Cambridge 2016).
- Florida, Nancy K., *Writing the Past, Inscribing the Future: History as Prophecy in Colonial Java* (Durham 1995).
- Gervaise, Nicolas, *Natural and political history of the kingdom of Siam* (vertaald door John Villiers) (Bangkok 1998).
- Gunn, Geoffrey C., 'Islamic courts and maritime trading ports', in: Geoffrey C. Gunn (red.), *History without borders: the making of an Asian world region (1000-1800)*, 79-102.
- Hamid, Ismail, *The Malay Islamic Hikayat* (Kuala Lumpur 1983).
- Jacobsen, Trudy, *Lost goddesses: the denial of female power in Cambodian history* (Kopenhagen 2008).
- Jones, Robert B., *Thai titles and ranks: including a translation of traditions of royal lineage in Siam by king Chulalongkorn* (Ithaca 1971).
- Kammen, Douglas, 'Queens of Timor', *Archipel* 84 (2012), 149-173.
- Keddie, Nikkie R., 'Women in the Middle East since the rise of Islam', in: Bonnie E. Smith (red.), *Women's history in global perspective* (Urbana 2005).
- Khan, Sher Banu A.L., *Sovereign women in a Muslim kingdom: the sultanahs of Aceh, 1641-1699* (Singapore 2017).
- Kukushkin, Sergei, 'Hikayat Negeri Jambi: the structure and sources of a nineteenth-century Malay historical work', *Indonesia and the Malay world* 32 (2004), 53-61.
- Lapidus, Ira M., 'Islamic societies in Southeast Asia', in: Ira M. Lapidus (red.), *Islamic societies to the nineteenth century: a global history* (Cambridge 2012), 561-580.
- Mernissi, Fatima, *The forgotten queens of Islam* (Cambridge 1993).
- Milner, A.C., 'Islam and the Muslim state', in: M.B. Hooker (red.), *Islam in Southeast Asia* (Leiden 1983).
- Reid, Anthony, 'Trade and state power in 16th and 17th century Southeast Asia', *Proceedings: Seventh IAHA Conference, Bangkok, 22-26 August 1977* 1 (Bangkok 1979), 391-419.
- Idem, 'Female roles in pre-colonial Southeast Asia', *Modern Asian Studies* 22:3 (1988), 629-645.
- Idem, *Southeast Asia in the age of commerce, 1450-1680. Vol. 1: The lands below the winds* (New Haven 1988).
- Idem, 'Charismatic queens of Southern Asia: surprising precedents for the many recent women rulers in South and Southeast Asia', *History Today* 53:6 (2003), 30-35.
- Riddell, Peter O., *Islam and the Malay-Indonesian world: transmission and responses* (Londen 2001).
- Rietbergen, Peter & Elsbeth Locher-Scholten, 'Een dubbel perspectief. Aziatische hoven en de VOC, circa 1620-1720', in Peter Rietbergen & Elsbeth Locher-Scholten (red.), *Hof en handel. Aziatische vorsten en de VOC* (Leiden, 2004), 1-14.
- Tanner, Nancy, 'Matrifocality in Indonesia and Africa and among black Americans', in: Michelle Zimbalist Rosaldo & Louise Lamphere (red.), *Woman, Culture, and Society* (Stanford 1974).
- Terpstra, H., *De factorij der Oostindische Compagnie te Patani* (Den Haag 1938).
- Walthall, Anne, *Servants of the dynasty: palace women in world history* (Berkeley 2008).

Woodacre, Elena, 'Introduction: placing queenship in a global context', in: Elena Woodacre (red.), *A companion to global queenship* (Leeds 2018), 1-13.

Afbeeldingen

Afbeelding op titelpagina: kaart van Java, Sumatra, Borneo en Maleisië, A. d'Winter, 'De eilanden van Sunda. Waar onder zyn Sumatra, Java, Borneo, enz...', in: A.P. de la Croix, *Algemeene wereldbeschryving: nae de rechte verdeeling der landschappen* (Amsterdam 1705), blz. 156.

Afbeelding 1: Patani, Jambi en Bantam op een uitsnede van een hedendaagse staatkundige kaart van Zuidoost-Azië,
<https://www.kaartenenatlassen.nl/wandkaarten/continentkaarten/kaart-zuidoost-azi%C3%AB-staatkundig-1305>

Afbeelding 2: tabel met de koninginnen van Patani, c. 1584-1718, Stefan Amirell, 'The blessings and perils of female rule: new perspectives on the reigning queens of Patani, c. 1584-1718', *Journal of Southeast Asian Studies* 42:2 (2011), 303-323, aldaar 306.

Afbeelding 3: olifantenoetocht bij Patani 1602, Isaac Commelin, *Begin ende Voortgangh van de Vereenighde Nederlandsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie* (Amsterdam 1646), nr. prent RP-P-OB-75-416.

Afbeelding 4: de ligging van Jambi op Sumatra, Barbara W. Andaya, 'Cash cropping and upstream-downstream tensions: the case of Jambi in the seventeenth and eighteenth centuries', in: Anthony Reid (red.), *Southeast Asia in the early modern era: trade, power, and belief* (Londen 1993), 91-122, aldaar 96.

Afbeelding 5: het sultanaat Bantam in 1570,
https://nl.wikipedia.org/wiki/Sultanaat_Bantam#/media/Bestand:Banten_teritory.png

Sites

Mahmood Kooria's onderzoeksproject 'Matriarchal Islam': <http://matriarchalislam.com/>

Koran, soera 4 – An-Nisa – De Vrouwen – النساء, vers 34: <https://koran.nl/soera-4-an-nisa-de-vrouwen/>

Bijlage 1: De zes delen van de *Hikayat Patani*¹⁴¹

- I. The history of Patani during the rule of the Inland Dynasty
- II. The story of Patani during the rule of the Kalantan Dynasty
- III. A summary of the Bendaharas of Patani
- IV. The story of the elephant doctor Cau Hang and his progeny, including the Bendahara Datuk Cerak Kin
- V. The story of the death of Datuk Sai and the struggle between the pretenders to the position of bendahara during the reign of the Kalantan Dynasty
- VI. The Undang-Undang Patani

¹⁴¹ Teeuw & Wyatt, *Hikayat Patani*, 52.